

OCJENE I PRIKAZI

Dr. Teufik Muftić, *KLASIČNA ARAPSKA STILISTIKA*, El-Kalem, Sarajevo, 1995, 260 str.

U nizu značajnih radova eminentnog bosansko-hercegovačkog arabiste Teufika Muftića pojavila se još jedna knjiga za kojom se dugo osjećala potreba. *Klasična arapska stilistika* pripada, u prvome redu, vrsti neophodne udžbeničke i priručne literature, ali svojom metodologijom i obuhvatnošću kojima zahvata datu problematiku zauzima istaknuto mjesto i u literaturi stručnjaka čije bavljenje stilistikom, ili stilističkim pristupom djelima iz arapske književnosti, nadilazi udžbeničke potrebe.

Čini se da je katkad suđeno značajnim djelima, u kakva nesumnjivo spada i ovo, da neopravdano dugo čekaju objavljivanje, a i kada ugledaju svjetlo dana zauzimaju svoje mjesto u literaturi bez promotivne pompe. Nužno je ovdje istaći, naime, da je *Klasična arapska stilistika* godinama čamila po uredničkim ladicama - sve dok bosansko-hercegovački ambasador u Jordanu, Muhamed Mrahorović, nije preduzeo akciju organiziranja donacija za izdavanje ove knjige.

Autor *Klasične arapske stilistike* u "Predgovoru" (str. 5-6) obavještava čitaoca, između ostalog, o tome da su za osnove knjige poslužila predavanja koja je prof. Muftić godinama držao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, ali je taj materijal, prirodno, proširen i obogaćen u formi knjige.

Nakon "Napomena o transkripciji" (str. 7-8), slijedi "Uvodni dio" (str. 9-14) u kome autor sažeto, ali vrlo informativ-

no predstavlja sam pojam *stilistika* u arapskoj književnoj tradiciji i nauci o književnosti, tumačeći i njeno povijesno grananje na *'ilmu-l-ma'ānī*, *'ilmul-bayān* i *'ilmu-l-badī'*. Na tih nekoliko strana dr. Teufik Muftić prati nit uobličavanja arapske stilistike kao zasebne književne discipline od najranijih vremena, preko radova znamenitih arapsko-islamskih filologa i nezaobilaznog Ibn al-Mu'tezzova djela *Kitāb al-badī'* do posljednjih naučnika u čijim radovima je sistematsko izlaganje arapske stilistike kulminiralo (al-Sakkākī, Qazwīnī i Taftāzānī).

U okviru preliminarnih radnji, čini nam se posebno značajnim kratki osvrt na pristup arapskoj stilistici u djelima bosansko-hercegovačkih autora koji su stvarali na arapskom jeziku. U odjeljku pod naslovom "Rad na arapskoj stilistici kod nas" (str. 15-18) autor utvrđuje vrijeme u kome se javlja zanimanje za arapsku stilistiku u nas (dolaskom osmanskih Turaka) koja se vijekovima zatim predavala u našim školama, pa su i radovi posvećeni stilistici bili pretežno udžbeničkog karaktera. Među značajnim umovima u našoj kulturnoj povijesti, autor navodi djela H. K. Pruščaka, Allameka, Šejha Juje, Muhameda Arudija, Muhameda Damada i dr.

Teufik Muftić razložno objašnjava (str. 17-18) otkuda u naslovu riječ *klasična*, konstatirajući da u savremenoj arapskoj književnosti (i u nauci o književnosti) postoje izvjesne promjene i novi trendovi u ovoj oblasti, ali to, zasad, izmiče preglednosti i mogućnosti sistematske

prezentacije, te se naš autor, s dokazanim naučničkim oprezom, opredijelio za prezentiranje stilistike u njenom klasičnom periodu koji je definitivno zasvođen.

U nastavku knjige (str. 19-29) autor detaljno tumači pojmove *al-fašāḥa* i *al-balāḡa*, razlažući ih na "pododjeljke" u skladu sa raščlanjivanjem u arapskoj književnoj tradiciji i navodeći obilje ilustrativnih primjera.

Najzad, centralni i obimom najveći dio knjige obrađuje pojedinačno svaku disciplinu u okvirima stilistike: poglavlje *'Ilmu-l-ma'ānī* (str. 29-83), *'Ilmu-l-bayānī* (str. 84-101) i *'Ilmu-l-badī'i* (str. 104-168).

U informaciji ovakve vrste nije moguće detaljno predstaviti čitav niz stilskih figura, kojih ima više desetina, a koje obrađuje svaka disciplina ponaosob. Tek, u sumarnom osvrtu, valja reći da je svaka stilaska figura, ili svaki trop, naveden u izvornoj terminologiji i da su ilustrirani sa nekoliko primjera uzetih iz djela klasične arapske književnosti (klasične u vremenskom i u vrednosnom značenju), a naravno - ima i znatan broj primjera iz Kur'ana. Istina, autor nije uvijek navodio izvore iz kojih su primjeri uzimani, što smo konstatirali sa izvjesnim žaljenjem, ali nam je poznato, na osnovu uvida u arapsku literaturu o stilistici, da ni tamo nije prakticirano redovno navođenje porijekla teksta koji ilustrira određeni trop. Uz arapske termine, autor navodi i odgovarajući termin iz književnosti zapadnog civilizacijskog kruga. Tamo gdje ne postoji adekvacija, budući da ne postoji ni odnos preklapanja između iskustava književnosti dva civilizacijska kruga, Muftić je ponudio samo prijevod standardiziranog arapskog termina.

Najveći broj primjera je dat i u prijevodu na bosanski jezik. Moguće je argumentirano raspravljati o tome koliko su ovi prijevodi uopće svrsishodni, budući da su ponuđeni uglavnom u formi filološ-

kih, dakle estetski indiferentnih i nedjelotvornih prijevoda, tako da čitalac nije u stanju osjetiti stilske efekte izvornika, odnosno datu figuru doživjeti u prijevodu kao estetski djelotvoran faktor. Doduše, prijevodi su, makar i u ovoj formi, dragocjena pomoć za lakše razumijevanje izvornika čitaocu koji unekoliko poznaje arapski jezik, ili ga uči, jer je autor omeđio svoje ambicije određujući knjigu, već prvim paragrafom, kao "manje-više udžbenik" (str. 5). Ipak, vjerujemo da bi se kvalitet knjige mogao i poboljšati ako bi se u narednom izdanju prijevodi pokušali upjevati i ritmizirati. Ovo utoliko prije što se nude uz izvornike i uvijek postoji mogućnost neposredne kontrole, te čitaočevog daljeg estetskog unapređivanja prijevoda.

Klasična arapska stilistika opremljena je neophodnom aparaturom. Uz "Literaturu" (str. 170-171) slijedi "Indeks termina" datih izdvojeno u bosanskoj varijanti (str. 174-178) i u arapskoj - arapskim pismom i u transliteraciji (str. 179-188). "Arapsko-bosanski glosar" (str. 189-255) osigurava čitaocu mogućnost kontrole ponuđenih autorovih prijevoda. Muftićeva odluka da svoju knjigu opremi i posebnom vrstom rječnika - posebnom u tom smislu što se daju značenja arapskih riječi koja one, očekivano, imaju u datome kontekstu - čini nam se umjesnom i zbog praktičnih razloga: čitalac ima na jednome mjestu, uvijek "pod rukom", i neophodni rječnik za razumijevanje arapskog teksta.

Izdavanje knjige *Klasična arapska stilistika* nije samo u funkciji unapređenja univerzitetske nastave. Mogućnosti njenog korištenja su znatno šire i bogatije. Uostalom, bošnjačka kulturna povijest baštini niz tekstova na arapskom jeziku o arapskoj stilistici, a sada se prvi put sistematski prezentira ta stilistika i na savremenom bosanskome jeziku. Prema tome, moguće je, između ostalog, ovu knjigu

tumačiti i vrednovati kao svojevrsno savremeno komuniciranje s nedovoljno afirmiranom bošnjačkom baštinom.

Esad Duraković

Adamović, Milan: DIE TÜRKISCHEN TEXTE IN DER SAMMLUNG PALINIĆ. Pontus Verlag, Göttingen 1996., 206 str.

Jedan od značajnih segmenata znanstvenoga rada M. Adamovića jest i izučavanje povijesti turskoga jezika, i to na osnovu nearabičkih rukopisa. Riječ je o tekstovima koji nisu zapisani osmanskim (tj. modificiranim arapskim), nego kakvim drugim (pretežito latiničnim) pismom. Ovoga puta posebnu pažnju našega čitatelja mogu privući tri momenta: *prvo*, da je predmetom znanstvene obrade turski rukopis zapisan bosančicom (bosanskom ćirilicom); *drugo*, da je nastao u Bosni; *treće*, da mu je autor bosanski katolik Nikola Palinić. No Adamović se u najnovijoj knjizi ne usredotočuje na povijest jezika. (Palinićev rukopis korišten je kao izvor u njegovoj knjizi *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, svojedobno prikazanoj i u POF-u.) Adamovićev je osnovni cilj transliterirati, transkribirati i prevesti pjesme koje Palinić zapisuje u svome zborniku, te djelo i njegova autora smjestiti u povijesne, vremenske i kulturne prilike u kojima je živio i djelovao. Stoga knjiga na vrlo prikladan način spaja filologiju i kulturnu povijest potvrđujući se kao vrijedno djelo i za turkologiju i za bosanskohercegovačku kulturnu baštinu.

Prvo poglavlje (*Palinić und sein Manuskript*, 7-14) Adamović započinje konstatacijom da se o Paliniću ne zna mnogo i da je njegov manuskript jedini izvor (oskudnih) podataka o samome autoru. Naime, na osnovu prijepisa jednoga turskog

dokumenta, uvrštenoga u spomenuti zbornik, moguće je utvrditi da je Palinićev zavičaj bio negdje oko Jajca. Dokument kazuje kako je Palinić na tom prostoru u ranoj dobi naslijedio neke posjede od rano preminuloga oca Matka. Nakon očeve smrti preselio se "u neku drugu zemlju", u kojoj je proveo mnoge godine. Adamović napominje da njezino ime u dokumentu nije naznačeno, no da se temeljem Palinićeve dobroga poznavanja talijanskoga jezika može zaključiti kako je ta zemlja bila u talijanskome kulturnom ozračju. To nije morala biti samo današnja Italija, drži Adamović, nego i mletačka Dalmacija, odnosno nezavisna Dubrovačka Republika. Kad se nakon dugogodišnjega izbjivanja vratio u zavičaj, između njega i strica planuo je spor oko spomenutih posjeda. Palinić se zbog toga obratio nadležnim sudskim vlastima. Nakon izvjesnoga vremena kadijama Jajca i Banjaluke stiglo je "emre (...) od Murat Paše iz Budima zaradi Pruda i Liskovice" (nazivi sela u kojima su bili posjedi), tj. naredba da se navodi u tužbi ispitaču i da se, ako su tačni, tužitelju vrate njegovi posjedi. Na osnovu tog dokumenta, datiranog 1651. godine, te analizom nekih drugih okolnosti relevantnih za spor, Adamović zaključuje da bi Palinić mogao biti rođen negdje između 1620. i 1630. godine. No tačna godina i mjesto njegova rođenja i smrti ostali su, nažalost, nepoznati.

U vezi s rečenim zanimljiva je i Adamovićeva napomena da je Palinić, sudeći po njegovu manuskriptu, bio obrazovan čovjek i da je, osim maternjega, znao talijanski i turski jezik, te da se služio latinicom, bosančicom i osmanskim pismom. Za pisanje na maternjem jeziku, "koji su koristile sve tri bosanske konfesije" (u tekstu su potvrđeni oblici *izvidieti* i *dievoičica*), koristio je bosančicu, "alfabet koji je i u 17. stoljeću funkcionirao kao standardno pismo u Bosni i očito imao nadkonfesionalni status" (str. 8).

Iza Palinića ostao je autograf (zbornik) formata 10 x 15 cm s 90 stranica (na nekim mjestima dvaput paginiranoga) teksta. O njemu Adamović pruža obilje podataka. Rukopis se danas čuva u Ori-jentalnoj zbirci Arhiva HAZU (singatura Ia 120). Nedostaje mu 12 listova (dva su od njih u Zemaljskome muzeju BiH, svojedobno ih je objavio Ć. Truhelka u *Glasniku Zemaljskog muzeja* Bd. 26/1914.). U drugome dijelu toga rukopisa (listovi 50-90) bosančicom su zapisane pjesme koje je Palinić vjerojatno transkribirao s turskoga predloška (iz jedne ili više antologija), a u pojedinim konkretnim slučajevima i prema usmenome izričaju. Od ukupno 62 teksta samo jedan ne spada u poeziju (prijepis spomenutoga dokumenta). Zbornik, drži Adamović, u mnogome podsjeća na poznate nam pučke antologije (cönk). Autori pjesama navedeni su samo u 6 slučajeva. Uspoređivanjem stihova Adamović za još 16 pjesama uspijeva ustanoviti imena autora. Neki od njih poznata su imena osmanske književnosti, npr. Bākī, Nesīmī, Sidkī, Muhibbī, Kōr Oghl i dr. Porijeklo preostalih pjesama (oko 2/3) nije moglo biti utvrđeno. Za nas je vrlo značajna Adamovićeve konstatacija da su mnoge produkti anonimne književnosti, a neke među njima možda i bosanskoga porijekla (str. 10). Kao primjer navedena je pjesma 62, "koja po svome tematskome i filozofskom ishodištu nije tipična za tursku književnost". U daljnjem tekstu ovoga poglavlja govori se o metričkim osobitostima i pjesničkim formama zapisanih pjesama. U tematskome pogledu pretežito su lirske, tj. ljubavne, među njima i dvije erotske (nr. 27 i 28), no ima i pjesama posve drukčijega sadržaja.

Poglavlje o bosančici (*Die bosnische Umschrift des Türkischen*, str. 14-19) Adamović otpočinje konstatacijom da je Palinić prvi do sada poznati bosanski autor koji se upustio u transkripciju turskih tekstova. Dalje stoji da se od 39 ranije utvrđenih grafema spomenutoga pisma kod

Palinića susreće 27 (data je i tabela bosančice u usporedbi s glasovnim vrijednostima suvremene turske abecede). Znatna pozornost posvećena je ortografskoj analizi Palinićeve teksta, bilježenju nekih turskih fonema grafemima bosanskoga pisma te riječima koje su očigledno pogrešno zapisane.

Posljednje poglavlje (*Besonderheiten des Türkischen von Palinić*, 19-21) posvećena je jezičnoj analizi teksta. Adamović ističe da stihovi nisu transliterirani prema pravilima tadašnjega književnoga jezika, nego prema izgovoru tipičnome za njegov balkanski dijalekt. Stoga je, posebice s obzirom na njihovu starost, "značenje (Palinićevih) tekstova za historijsku dijalektologiju turskoga jezika enormno veliko" (19). Neke karakteristike tog "bosanskog" (E.Č.) dijalekta, koji je i u lingvističkom i u jezičnogeografskome smislu organski dio balkanskog dijalekta turskoga jezika, općenito su poznate i odražavaju se i danas u fonološkoj strukturi turcizama u njihovoj usporedbi s odgovarajućim oblicima istih riječi u tadašnjem književnome jeziku (npr. *čoše*, *meleć*, *bulbul*, *ašik* i dr.).

Iza ovoga poglavlja slijede Palinićeve tekstovi (str. 25-107). Adamović ih, poštujući redosljed u zborniku, prvo *transliterira* (prenosi u latinicu onako kako ih je Palinić bosančicom zapisao i, vjerojatno, izgovarao), *transkribira* (daje u znanstvenoj transkripciji "rekonstruirajući" njihov osmanski izgovor), a potom prevodi na njemački jezik. Čitanje i prijevod stihova olakšava izvrsno priređeni glosar (*Wort-index*, str. 109-143), u kojem su navođeni tačan broj stiha tražene riječi i njezin dijalektalni i osmanski izgovor. U završnom su dijelu knjige bibliografija (str. 145-147) i faksimili (151-206).

Adamovićeve knjige golem je znanstveni doprinos turkologiji, ali i bosanskohercegovačkoj kulturnoj baštini. Naime, i sam autor knjige ističe kako Palini-

ćev zbornik spada u najznačajnije kulturnohistorijske spomenike Bosne (9). Za našu kulturnu povijest njegovo je značenje veliko i stoga što turske tekstove zapisuje "jedan od rijetkih kršćanskih intelektualaca u Bosni toga doba", bosanski kršćanin "koji je stavio na papir svoje znanje turskoga jezika i time zadužio orijentalistiku", ljubitelj poezije i znalac jezika "koji ga je odveo u svijet jedne nove kulture" (str. 8). Zbog toga knjigu preporučujem svima koji se bave kulturnom povijesti Bosne, a ne samo turkolozima i orijentalistima.

Ekrem Čaušević

Prof. Dr. Hamza Zülfikar, TÜRKÇEDE SES YANSIMALI KELİMELELER, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 628, Ankara 1995, VXXX+699 pp.

Knjiga koju ovdje želimo predstaviti obrađuje onomatopeje u turskom jeziku. Onomatopeje su bile tema rada mnogih turkologa, no, kako navodi autor knjige koja je pred nama, do sada nije bila urađena njihova sistematska klasifikacija. Autor se u ovoj knjizi bavi onomatopejama u suvremenom turskom jeziku, ali, kako se vidi iz brojnih primjera, on na određenim mjestima navodi primjere onomatopeja iz turskih jezika oguske grupe, daje primjere iz *Dîvânu Lugâti t-Türk*, kao i neke primjere iz istočnoturskih jezika.

U "Uvodu" (str. 1-19) autor najprije daje definiciju onomatopeja u suvremenoj nauci o jeziku, osvrćući se na tumačenja ove vrste riječi koja daju poznati lingvisti Jespersen, Sapir, Hockett i Bloomfield. Prof. Dr. Hamza Zülfikar onomatopeje definira kao posebnu grupu riječi koje imaju određenu funkciju u jeziku, ograničena značenja i karakterističnu tvorbu, a kao njihovu osnovnu karakteristiku

navodi da onomatopeje oponašaju glasove iz prirode, odnosno da, makar u prenesenom značenju, imaju vezu sa glasovima ili pokretima u prirodi. Svoju analizu onomatopeja autor ove knjige zasniva najprije na njihovoj fonetskoj strukturi, zatim na njihovoj formi (morfološki aspekt), te na funkciji i značenju koje u jeziku imaju (sintaksički aspekt) (str. 6). Nakon kratkog osvrtu na prirodu onomatopeja u turskom jeziku, autor daje pregled dosadašnjih radova o ovoj temi objavljenih u Turskoj i u inostranstvu (str. 9-16). Uvodno poglavlje knjige nastavlja kraćim odlomcima u kojima se autor zadržava na temama: "Nastanak jezika i onomatopeje", "Onomatopeje u dječijem govoru", "Sličnost onomatopeja u različitim jezicima" i u posebnom odlomku se osvrće na Saussurovu definiciju onomatopeja. Naime, autor podsjeća da Saussur vezu između oznake i označenog u jezičkom znaku definira kao slučajnu, dakle, tvrdi da u njihovoj povezanosti ne postoji nikakva uzročnost, te da se onomatopeje ne mogu uzeti kao ozbiljan dokaz koji će proturječiti ovoj definiciji jezičkog znaka, budući da onomatopeje "nikada ne čine organske elemente jezičkog sistema, da je njihov broj u jeziku srazmjerno mali i, najzad, da čak i u njihovom odabiru, u određenoj mjeri, postoji slučajnost". Autor knjige koju ovdje predstavljamo ne slaže se sa ovom Saussurovom definicijom, a svoj stav potkrepljuje konstatacijom da u turskom jeziku postoji vrlo veliki broj onomatopeja, da je ova vrsta riječi veoma prisutna u govornom jeziku i da onomatopeje u procesu komunikacije imaju važnu ulogu. Ovo pokazuje, tvrdi autor, da su "onomatopeje neodvojivi element turskog jezika, čak i ako se njihova mnogobrojnost ne može dokazati kroz pisane tekstove u mjeri u kojoj je to moguće uočiti u govornom jeziku" (str. 20). Na Saussurov stav da je i kod onomatopeja veza između oznake i označenog slučajna autor također gleda sa rezervom,

ukazujući na to da foneme koje tvore onomatopeje u turskom jeziku imaju neposrednu ili posrednu vezu sa efektima u prirodi, te da, naročito u formama izvedenim iz onomatopeja, postoje određene pravilnosti, kao npr. geminacija konsonanta u cilju označavanja jačine akustičkih ili vizuelnih efekata ili npr. tvorba izvedenica od samo određenog broja sufiksa sa fonemama koje također imaju veze sa efektima u prirodi (str. 21-22).

U prvom poglavlju pod naslovom "Fonetika onomatopeja" (str. 23-92) autor u dva podnaslova, "Vokali" i "Konsonanti", analizira fonetsku strukturu onomatopeja u turskom jeziku. Autor se najprije zadržava na funkciji vokala visokog odnosno niskog reda u formiranju značenja onomatopeja (npr. *şırl şırl* označava tečenje manje količine vode, dok onomatopeja *şorul şorul* označava tečenje velike količine vode). Govoreći o vokalima u onomatopejama autor se posebno zadržava na redupliciranim oblicima, ukazujući da istovjetno ponavljanje jednog oblika (*tak tak, şar şar, bir bir*) označava glasove jednake jačine, dok slučajevi ponavljanja sa izmijenjenim vokalom (*tak tuk, paf puf, şarp şurp*) imaju funkciju označavanja raznovrsnosti istorodnih efekata u prirodi. Autor ovdje skreće pažnju da u ponovljenom obliku umjesto nelabijaliziranog dolazi labijalizirani vokal, uvijek onaj visokog reda, tumačeći ovo pravilo zakonitošću turskog jezika da labijalizirani vokal niskog reda ne dolazi u drugom i daljim slogovima. Najveći razlog "narušavanja vokalne harmonije" u onomatopejama, odnosno istovremeno prisustvo nelabijaliziranih i labijaliziranih vokala u jednom obliku, autor vidi u utjecaju konsonanta, (npr. usnenih) na susjedne vokale (*cambul cambul, hamul hamul, avur zavur*). Djelomično je razlog ovome, smatra autor, utjecaj drugih jezika, budući da se najviše ovakvih primjera susreće u govorima jugoistočne, istočne i sjeveroistočne Anadolije, a djelomično je ovo

posljedica neujednačenog pravopisa. Pojavu ispadanja vokala u onomatopejama autor tumači kao izostavljanje vokala visokog reda u drugom slogu onomatopeje kad on, dobijanjem sufiksa, dođe u položaj otvorenog sloga (*hıkar hıkar > hıkar-a > hıkra*), što ilustrira brojnim primjerima iz starih tekstova.

U poglavlju "Konsonanti" autor iznosi zapažanje da se najčešće na početku prvog sloga onomatopeja u turskom jeziku susreću foneme *b* i *p*. Fonema *r* se susreće na početku prvog sloga samo u dva-tri primjera, dok vrlo često zauzima mjesto na kraju sloga. Autor skreće pažnju da se na početku prvog sloga onomatopeja susreću konsonanti *ç, f, h, m, ş, z*, koji inače nisu karakteristični za početak riječi u turskom jeziku. U ovom poglavlju autor obrađuje onomatopeje s obzirom na početni konsonant prvog sloga prema kriteriju zvučnih/bezvučnih parova. Što se pak tiče krajnjeg konsonanta u onomatopejama, on je u najvećem broju slučajeva bezvučan, što odgovara zakonitosti turskog jezika.

Drugo poglavlje knjige je "Morfoloģija onomatopeja" (str. 91-161). Autor onomatopeje u turskom jeziku dijeli na primarne, sekundarne i izvedene oblike. Primarne oblike (str. 92-101) dijeli na proste (*caz, çit, pit* i sl.) i reduplicirane (*tık tık, şır şır* i sl.), a obrađuje ih prema funkcijama i upotrebi (kao imenice, pridjeve ili glagole, ukoliko ovu posljednju funkciju imaju), zatim u složenicama, najprije sa pomoćnim glagolom *etmek*, a onda i sa osnovnim glagolima (*gelmek, olmak, akmak*). Na isti način, prema funkcijama i upotrebi, autor obrađuje sekundarne oblike (str. 101-106) za koje utvrđuje da nastaju iz primarnih oblika dodavanjem sufiksa *-ir, -il* ili *-is*, a dijeli ih također na proste (*fısil, hışıl*) i reduplicirane oblike (*gıcır gıcır, fosur fosur*). Najveći dio ovog poglavlja posvećen je izvedenim oblicima onomatopeja (str. 106-161) koji nastaju dodavanjem odgovarajućih

sufiksa na primarne ili sekundarne oblike, stvarajući na taj način nove vrste riječi: glagole (*fiş-kır-mak, hic-kır-mak, parla-mak*) ili imenice, odnosno pridjeve (*cırık*). Ovdje treba napomenuti da autor daje detaljan pregled sufiksa pomoću kojih se izvode različite vrste riječi iz onomatopeja, i to sljedećim redom:

1. sufiksi pomoću kojih se izvode glagoli od

- a) prostih primarnih oblika,
- b) redupliciranih primarnih oblika,
- c) prostih sekundarnih oblika,
- d) redupliciranih sekundarnih oblika;

2. sufiksi pomoću kojih se izvode imena od

- a) primarnih oblika,
- b) sekundarnih oblika.

Autor sve navode ilustrira brojnim primjerima uz naznaku izvora iz kojeg je primjer prenesen.

Ovaj dio knjige autor završava poglavljem pod naslovom "Redupliciranje kod onomatopeja", u kojem se posebno osvrće na ovu čestu pojavu kod oponašanja efekata iz prirode (str. 161-165), nakon čega slijedi "Zaključak" (str. 165-168).

Iza "Zaključka" se daje opširan "Indeks" (str. 169-280) koji ima za cilj da na jednom mjestu pokaže i forme i značenja onomatopeja. U "Indeksu" su onomatopeje raspoređene po abecedi, a unutar svakog slova navodi se primarni oblik, zatim reduplicirani primarni oblik, reduplicirani sekundarni oblik, izvedeni oblici i, najзад, značenja. U "Indeksu" autor navodi ukupno 745 značenja onomatopeja.

Najveći dio knjige posvećen je "Rječniku" (str. 283-695) koji obuhvata sve one riječi u turskom jeziku koje u značenju imaju oponašanje glasova, svjetlosnih efekata ili pokreta u prirodi. Rječnik onomatopeja načinjen je korištenjem velikog broja izvora, počev od rječnika (*Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Türkçe Sözlük* itd.), preko brojnih štampanih tekstova do

objavljenih radova o dijalektima koji se govore u različitim dijelovima Anadolije. Na kraju knjige nalazi se pregled korištene literature (str. 696-699).

Knjiga Prof. Dr. Hamze Zülfikara predstavlja opsežnu studiju o onomatopejama u turskom jeziku i istovremeno rječnik koji precizno bilježi značenja onomatopeja i iz njih izvedenih riječi.

Kerima Filan

Johanson, Lars: LINGUISTISCHE BEITRÄGE ZUR GESAMTTURKOLOGIE. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXVII, Akademiai Kiado, Budapest 1991., 250 str.

Knjiga koju ovom prilikom želim predstaviti sadrži već objavljene radove dr. Larsa Johansona, profesora turkologije na Univerzitetu u Mainzu (SR Njemačka). Dakako, čitalac se može upitati koliko je uputno predstavljati knjigu koja sadrži ranije publicirane i turkolozima manje ili više poznate radove. No razloga za to ima više. Najznačajniji među njima jest taj da je Johanson već godinama u samome vrhu lingvističke turkologije. Njegovu knjigu *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems* (Uppsala, 1971.) ubrajam među najpoznatija ostvarenja lingvističke turkologije. U jednakoj su mjeri i Johansonovi radovi, utemeljeni na provjerenim teorijskim i praktičnim postignućima suvremene lingvistike, dobro koncipirani i obogaćeni osuvremenjenim terminološkim aparatom, unijeli metodološke novine u tradicionalno koncipiranu turkologiju, kakva se desetljećima njegovala u mnogim univerzitetskim centrima, a posebice u Turskoj. Drugi je razlog sasvim praktične naravi. Naime, radovi "raz-

bacani" u časopisima teško su dostupni znanstvenicima koji nemaju prilike često boraviti u dobro opremljenim bibliotekama, a pogotovo onima koji žive i rade izvan evropskih prostora. Napose, objavljivanje zbornika u neku je ruku i zaokruženje jednoga radnog ciklusa i sumiranje nemalih rezultata. Dakako, i dužno priznanje samome autoru.

U knjigu su uvršteni sljedeći radovi: a) *Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen* (str. 1-25); b) *Die westghusische Labialharmonie* (26-70); c) *The Indifference stage of Turkish Suffix Vocalism* (71-76); d) *Zum Suffixvokalismus in zwei mittelosmanischen Transkriptionstexten* (77-83); e) *Zur Konsonantenstärke im Türkischen* (84-98); f) *Zum Praesens der nordwestlichen und mittelasiatischen Türkischen Sprachen* (99-116); g) *Das tschuwaschische Aoristthema* (117-169); h) *Die Ersetzung der türkischen -t- Kausativa* (170-197); i) *Zur Syntax der alttürkischen Kausativa* (198-209); j) *Some Remarks on Turkic "Hypotaxis"* (210-224); k) *Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz* (225-242). Na kraju knjige nalazi se impresivan popis Johansonovih radova (243-259).

Već i letimičan pogled na naslove navedenih radova otkriva mnogo o širini Johansonova znanstvenoga interesa. Svi odreda spadaju u područje tzv. lingvističke turkologije. No unutar njih samih, kako u kratkome predgovoru (str. VII) ističe i G. Hazai, poznati turkolog i izdavač ove knjige, moguće ih je razvrstati u dvije podskupine: a) članke sa *sinkronijskim*, b) članke sa *dijakronijskim* pristupom. Neki su posvećeni pitanjima uporedne fonologije, neki problemima morfofonologije i morfosintakse, neki pak nastanku i razvoju aspektualnih i temporalnih kategorija. Tu su i Johansonovi članci iz domene sintakse i funkcionalne rečenične perspektive (Mitteilungsperspektive).

Izbor gore popisanih i u radovima drugih turkologa vrlo često citiranih članaka napravio je sam autor.

Ekrem Čaušević

CODEX CUMANICUS. Edited by G. Kuun. With the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti, Budapest oriental reprints, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 1981., 54 + CXXXIV + 395 str.

Prvi su rječnici uglavnom imali praktične ciljeve. Bili su namijenjeni putnicima, misionarima, trgovcima i diplomata. Razvojem civilizacije uloga riječi postaje sve interesantnija. Grci su u petom stoljeću prije nove ere sastavili glosar koji je imao za cilj objasniti teško razumljive riječi što ih je koristio Homer i drugi pjesnici toga vremena. Među prve rječnike koji su napisani po alfabetskom principu moderna lingvistika ubraja arapske rječnike iz VIII stoljeća koji su bili ukrašeni cvjetnim motivima. Prvi bosansko-turski rječnik, pod imenom *Maqbūli 'Arif* (Potur Şāhidī), koji je napisao Muhamed Hevai Uskufi 1631. godine, interesantan je po tome što se autor trudio da raspoređuje riječi na osnovu rime; ovo djelo predstavlja istovremeno posebnu vrstu rječnika i umjetničko djelo izuzetne ljepote. U historiji leksikografije ima dosta sličnih slučajeva koji svojom originalnošću i danas privlače pažnju brojnih naučnika.

Codex Cumanicus (Kuman Mecmuası) je interesantno djelo napisano krajem XIII i početkom XIV stoljeća. Neki ga definiraju kao zbirku podataka o Turcima Kumanima, drugi kao lingvističko djelo koje se bavi gramatikom i leksikom latinskog, perzijskog i kumanskog jezika, treći kao misionarsko-kršćansko djelo koje sadrži dosta poduka o kršćanskoj vjeri

(napisano od strane franjevačkih misionara koji su se okupili u manastiru sv. Ivana u Saraju, na obalama Crnog mora, s ciljem da Kumane sa islamske "prevedu" u kršćansku vjeru). Riječi Kuman, Kipčak i Polovets imaju isto značenje - svaka riječ označuje čovjeka plave kose, što upućuje na to da su se ovi narodi dosta miješali sa drugim narodima. Danas postoji samo jedan originalni rukopis ovog vrijednoga djela u Veneciji. Ima ukupno 164 stranice, uključujući i one prazne. Sastoji se od dva djela: italijanskog i njemačkog.

Naučnoj javnosti je dobro poznato da je Codex Cumanicus prvi koristio za obradu Tomasini 1656. godine. Leibnitz je ovaj rukopis prvi put otkrio 1769. godine. Daniel Cornides prepisao je prve 22 stranice a Klaproth je kopirao kompletan prvi dio (italijanski) i objavio ga 1826. godine. Međutim, prvi cjelovit tekst Codexa Cumanicusa priredio je Géza Kuun 1880. godine i objavio u izdanju Mađarske akademije nauka. Godine 1981., također u izdanju Mađarske akademije nauka, izlazi reprint ovoga izdanja sa stručnim predgovorom L. Ligetija (str. 1-54). Rukopis je u originalu bio pisan crnim slovima koja su se obično koristila u srednjem vijeku. G. Kuun je zamijenio staro, arhaično pismo latinskim pismom koje se danas koristi (tako su radili i oni prije njega). Dao je preciznu literaciju i ispravio brojne omaške koje je uočio.

U uvodnome dijelu (*Prolegomena to The Codex Cumanicus by Louis Ligeti*), objašnjava se na samom početku, nakon kraće biografije G. Kuuna, uloga Kumana u historiji Mađarske, zajednički život Mađara i Kumana nakon invazije Mongola, porijeklo jednog broja turskih riječi u raznim mađarskim dijalektima, koje su trgovačke rute korištene u području gdje je napisan Codex Cumanicus, koje su novčanice korištene i koji su narodi bili više ili manje uključeni u trgovačku i kulturnu razmjenu na različitim nivoima; go-

vori se o ustanovama i narodima gdje se koristio perzijsko-kumanski rječnik, opisuje se veza Italijana i predstavnika Zlatne Horde u regionu. Navode se imena istraživača koji su se bavili ovom problematikom (Györffy, Rasovski, Bratianu). Dalje se u tekstu predgovora navode imena nekih kumanskih vladara s kojima su genovljani i Venecijanci sklapali različite ugovore koji su u originalu pisani turskim jezikom, sa prijevodom i interpretacijom na latinskom jeziku, ujugurskim pismom koje je često bilo u korespondenciji (str. 11). Napominje se da se Codex Cumanicus vjerovatno koristio ne samo u Manastiru sv. Ivana nego i u ostalim sličnim manastirima. Nije isključeno da su se ovim "rječnikom" koristili i trgovci.

L. Ligeti iznosi i neka interesantna otkrića do kojih je došao Györffy u vezi sa nazivom "Petarca Codex" (Petarkina zbirka). Györffy ističe da je ovaj naziv neopravdan, sa stanovišta istinitosti, budući da Petrarka nikada nije darivao knjige biblioteci u Veneciji. To je, nakon detaljne analize, ustanovio i Nolhac.

U predgovoru se zatim daje analiza ovoga rukopisa; od koliko se dijelova sastoji, kad je koji dio napisan, kvalitet papira, rukopis. Analizira se posebno prvi a posebno drugi dio. Po istraživačima koji su proučavali Codex Cumanicus "italijanski" dio ima 110 strana na samom početku rukopisa, zatim slijede prazne strane (str. 111-118), i na kraju dolazi "njemački" dio rukopisa (str. 118-164). Iz prvog dijela vidi se da je njegovo pisanje dovršeno 11.VI 1303. godine, vodeni znak je iz 1330. godine a papir je porijeklom iz sjeverne Italije; analizom rukopisa i naziva mjeseci iz Ligetijeva uvoda se vidi da je original Codex Cumanicusa iz 1294. godine, prvi prijepis 1303. godine a postojeći prijepis iz 1330. godine. Njemački dio rukopisa je najvjerovatnije prepisan između 1340. i 1356. godine - uključuje Ligeti na osnovu ovog potpunog izdanja Codexa Cumanicusa.

U uvodnoj studiji daju se i objašnjenja glede upotrebe perzijskog jezika u Codexu Cumanicus; još od vremena Marka Pola perzijski jezik je bio poznat kao "jezik putovanja" jer je bio najrašireniji u oblastima preko kojih je vodio put u Indiju i Kinu (u to vrijeme papa je davao da mu se prevode pisma na "lahki i svima razumljivi" perzijski jezik) a sa Ilhanidima su održavane dobre trgovačke, diplomatske i misionarske veze. Ne treba zaboraviti da je u tom periodu perzijski jezik još bio službeni jezik na brojnim turskim dvorovima, iako u ovo vrijeme postepeno ustupa mjesto turskom jeziku. Ističe se da gramatička objašnjenja latinskog jezika nisu u funkciji učenja, pošto se "ignorišu" neke bitne osobenosti ovog jezika. L. Ligeti, pri završetku svoje analize Codexa Cumanicusa, smatra da je razumljivo da se fratri koji su bili u kumanskome govornom području nisu udružili "zbog nostalgicne želje da razvijaju ljubav prema nekome jeziku (iako je nekima služio kao potpora u njihovom teškom radu) nego je to više iz njihove pobožne namjere da preobrate Kumane u kršćanstvo" (str. 50-51).

U drugom dijelu knjige slijedi reprint uvodne studije G. Kuuna na latinskom jeziku *Codex Cumanicus - bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum* (str. I-CXXXIV) sa predgovorom na dvije stranice, koji je napisao Dabam Maros-Némethii, gdje se koncizno objašnjava način kako je do tada obrađivan Codex Cumanicus, navode se rječnici koji su se koristili prilikom analize određenog segmenta rukopisa. Ovo je reprint izdanja iz 1880. godine. Na početku uvodne studije navodi se broj rukopisa u biblioteci u Veneciji i definicija ovog rukopisa na latinskom *Lexicon latinum, persicum et cumanicum*. Zatim se daju kraće napomene o zajedničkoj historiji i sudbini Mađara i Kumana u nekim krajevima kao što su Moldavija i Transilvanija. U ovoj uvodnoj studiji citiraju se imena brojnih historičara, orijentalista, turkologa, iranista i arabista

(pa čak i stavovi nekih hebrejista) koji su se bavili ovom problematikom. Budući da se bavi, u različitim svojim dijelovima i drugim osobenostima latinskog, njemačkog i kumanskog jezika, Codex Cumanicus predstavlja djelo od izuzetna značaja za uporednu lingvistiku ovih jezika i uporednu lingvistiku općenito.

Na kraju uvodne studije, a prije samog teksta Codex Cumanicusa, Géza Kuun klasificira i imenuje djelove Codex Cumanicusa na osnovu onoga što se nalazi u samome tekstu, dajući na taj način jednu vrstu sadržaja: rječnik latinsko-perzijsko-kumanski po alfabetskom redu (str. 1-58), adverbii (str. 58-67), deklinacija imenica i zamjenica (str. 68-70), trojezični nazivi raznih stvari iz svakodnevnog života, tematski složeni (str. 70-110), rječnik kumansko-njemački (str. 111), primjeri iz poezije na latinskom (str. 112), rječnik kumansko-njemački sa pojavom latinskih riječi (str. 113-116), izvaci iz poezije na latinskom (str. 117-120), tekstovi teološke naravi, o kršćanstvu, Isusu Kristu, sv. Augustinu i meditacije o vjeri (str. 120-126), gramatika kumanskog i latinskog jezika sa rječnikom (str. 127-131), *Aleluja*, pobožna pjesma u kršćanstvu (str. 133), i ostale religiozne pjesme (str. 133-148), himne posvećene kršćanskoj vjeri i Isusu Kristu (str. 148-150), rječnik kumanskog i latinskog (str. 150-157), tekstovi o inkarnaciji Isusa Krista (str. 159), rječnik kumansko-latinski i kumansko-njemački (str. 160-164). Budući da u samom tekstu obrađenog rukopisa (transliteriranog) ima dosta fusnota koje daju detaljnije informacije, 164 stranice teksta prikazane su na 235 stranica knjige teksta Codexa Cumanicusa koji je priradio Géza Kuun.

Za bosanske turkologe interesantan je podatak da Géza Kuun u svojoj uvodnoj studiji, koju je pisao na latinskom jeziku, spominje i riječ Bošnjak uz ime Abulfedâm i mišljenje Reinaudia i Blaua u ve-

zi s argumentacijom postojanja bosanskog dijalekta turskog jezika (dialectum bosniacum dial. turcicarum) kao jednog od dijalekata turskog jezika (str. XXXIII) navodeći i primjere koje koristi Blau pri usporedbi izgovora nekih riječi u perzijskom i kumanskom jeziku sa izgovorom istih riječi u bosanskom dijalektu turskog jezika (str. XXXI).

U posljednjem poglavlju knjige (str. 247-378) pod nazivom *Vocabularia* daje se rječnik kumansko-latinski, perzijsko-latinski i njemačko-latinski prije indeksa osobnih imena što se javljaju u uvodu i samom tekstu Codexa Cumanicusa (str. 379-395).

Codex Cumanicus je jedan od značajnih izvora za proučavanje dijalektologije, pošto su riječi iz kumanskog, perzijskog i latinskog jezika preuzete iz svakodnevnoga života, "onako kako ih je čuo" anonimni autor rukopisa. Na osnovu ovih tekstova mogu se čak proučavati i osobnosti nekih glasova/fonema kako u latinskom i perzijskom tako i u kumanskom turskom koji se ubraja u grupu "kipčackih jezika" ili stoji u istoj grupi s ovim jezicima zavisno od toga da li se polazi sa stanovišta sličnosti ili sa stanovišta historijskog razvoja na određenome prostoru. Jezik je Codexa Cumanicusa, kako ističu L. Ligeti i G. Kuun, kumanski i tatarski koji su u ovom području bili fonetski jako slični, iako je bilo i dosta razlika na razini gramatike i leksike. Jedan broj narodnih poslovice privlači pažnju historičara turske književnosti koji žele detaljnije istražiti intelektualne, društvene, kulturološke, ekonomske i druge utjecaje na razvoj narodne književnosti kumanskih Turaka. Zanimljivo je da i perzijske riječi u Codexu Cumanicusu nisu preuzete iz književnog perzijskog XIII i XIV stoljeća nego iz kolokvijalnog perzijskog tako da različite skupine stanovništva prisvajaju ovaj dijalekat kao svoj; Kurdi smatraju da se radi o kurdskom dijalektu, Iranci da se radi o horasanskome dijalektu, stanovnici

oko Kaspijskoga mora da se radi o kaspijskome dijalektu.

Dosadašnja izdanja Codexa Cumanicusa za lingvistiku predstavljaju poseban podsticaj. Na temelju njih napisano je dosta knjiga iz oblasti lingvistike (fonologije, sintakse, historije jezika, leksikografije, gramatike općenito, sociolingvistike i dijalektologije), premda se ovo djelo može, dakako, analizirati i sa drugih aspekata (civilizacijskog, historijskog, kulturološkog) s obzirom na okolnosti pod kojim je nastalo. O njemu se uvijek nešto novo ima reći.

Adnan Kadrić

Prof. Dr. Mustafa İsen. ACIYI BAL EY-LEMEK - Türk Edebiyatında Mersiye, Akçağ, Ankara 1994, pp. 670.

Izdavačka kuća Akçağ iz Ankare je jedna od onih koje ne možete zaobići ako je vaša preokupacija turska književnost, jezik i turska kultura uopće. Knjigu pod gore navedenim naslovom ova kuća je objavila 1993. godine, a njeno drugo izdanje već naredne, 1994. godine.

Pred nama je djelo koje obrađuje onu vrstu poetskog stvaralaštva koje za temu uzima smrt, neizbježnu stvarnost pred čijom dramatičnošću je čovjek, kao jedino biće svjesno njene neminovnosti, osjećao potrebu da je opiše. Tema ove knjige je *mersija*, pjesma kojom se izražava tuga za umrlom osobom, ili za gradom koji je pao u ruke neprijatelju, a koja je, kao pjesnička vrsta, u tursku književnost ušla pod utjecajem arapske i perzijske književnosti.

Knjiga počinje *Predgovorom* (XI-XIV) u kojem autor govori o mjestu mersije u turskoj književnosti i čitaoca upoz-

naje da je, s obzirom na opširnost teme, njegovo istraživanje ograničeno na mersije napisane u povodu smrti neke ličnosti, dok se one drugog sadržaja samo spominju. Treba istaknuti da se u knjizi koju predstavljamo obrađuju sve mersije posvećene ličnostima koje su napisane do XIX stoljeća, dakle do doba Tanzimata, koje se uzima kao granični period između klasične i nove književnosti, kada je i mersija dobila novu formu.

U *Uvodu* (1-12) se daje definicija mersije i pregled historijskog razvoja ove pjesničke vrste. Polazeći od prvog oblika tužbalica kod Turaka, koje su nazivane *sagu* a pisane u obliku četverostiha u sedmo- ili osmoslogovnom metru, autor vrlo pregledno govori o pojavi i razvoju mersije u arapskoj književnosti, počev od predislamskog doba. Za mersije u perzijskoj književnosti autor ističe da ih je najveći broj napisan u formi kaside, pod utjecajem arapske književnosti u kojoj je pjesnik svoju tugu kazivao uvijek u ovoj pjesničkoj formi. No, perzijski su pjesnici vremenom prešli i na druge forme, najprije na formu *mesnevije* (*Firdevsi*) i *gazela* (*Hafiz*), a kasnije je *terkib-i bend* i *terdži-i bend* prihvaćen kao najpogodniji oblik za mersiju.

Istražujući mersije u turskoj književnosti, autor je utvrdio da se ovaj vid pjesničkog stvaralaštva u svom klasičnom obliku na prostoru Anadolije pojavio u 15. stoljeću. Iz ovog je vremena poznato 16 mersija od kojih su tri u formi *mesnevije*, dvije u formi *murebbe*, a ostale su napisane kao *terkib-i bend* ili *terdži-i bend*. Prva mersija kod Turaka pripada pjesniku Ahmediju (1334.-1413.) a posvećena je Sulejman Šahu iz bejluka Germijan. Historijski pregled zastupljenosti mersije u turskoj književnosti pokazuje da ih je najviše napisano u 16. i 17. stoljeću, dok se u 18. stoljeću bilježi znatno manji broj mersija u odnosu na raniji period. U 19. stoljeću se samo četiri pjesnička imena ističu kao stvaraoci klasične mersije.

U prvom dijelu knjige autor se bavi formama mersije i njenim sadržajnim karakteristikama.

U poglavlju "Osobnosti forme" (13-21) najprije se ističe da je od ukupnog broja mersija u turskoj književnosti polovina napisana u formi *terkib-i benda* i *terdži-i benda*, zatim u formi *kaside*, *murebbe*, *museddesa* i *najzad*, manji broj u drugim pjesničkim formama. Autor zatim prelazi na opis metra u mersijama i navodi jedanaest oblika, redom prema zastupljenosti. Na kraju poglavlja su obrađeni rima i srok, kao bitni elementi kojima se postiže harmoničnost pjesme i ostavlja jači utisak na čitaoca.

U drugom poglavlju, "Osobnosti sadržaja" (22-44) daje se detaljna analiza sadržajnih cjelina koje čine mersiju. Govoreći o uvodnom dijelu mersije, u kojem se izražava prijekor svemiru (*feleğe sistem*) zbog smrti drage i uvažene osobe, autor podsjeća da je svemir tema koja se često obrađuje u divanskoj književnosti, ali dok se u kasidi izražava pohvala svemu postojećem, a u *gazelu ljubav*, u mersijama se za svemir koriste pridjevi negativne konotacije. U ovom dijelu mersije autor prepoznaje mističko shvatanje ovozemaljskog života. Iz velike ljubavi prema Bogu, mistik željno očekuje smrtni čas, jer smrt znači susret sa Stvoriteljem. Podsjećajući na Mevlana Dželaluddina Rumija, koji smrtni trenutak naziva *şeb-i aruz* (noć vjenčanja) i na Junusa Emrea, koji u svojim stihovima kaže: - Što se smrti bojiš? Ne boj se, jer vječno postojiš - (str. 27), autor dodaje da se, zapravo, iz uvodnih stihova mersije može spoznati stav Orijenta prema životu.¹ Nakon iskazivanja prijekora svemiru, pjesnik opjevava svoju veliku tugu za izgubljenom osobom, a onda u stihovima hvali premi-

¹ Podsjetimo ovdje da je autor za naslov svoje knjige uzeo Junusov stih *Acıyı bal eylemek* (Pretvoriti tugu u med) u kojem se aludira na smrtni čas.

nulog. Ovaj dio mersije je posebno proširen kad je ona posvećena mladoj osobi. Mersija završava molitvom i preporukom Bogu. Svaku od ovih cjelina pjesnik iskazuje koristeći se ustaljenim formama poredjenja, od kojih one najčešće korištene autor navodi. Na kraju poglavlja daje se pregled imena poslanika, te ličnosti iz historije i mitologije sa kojima se umrla osoba u mersiji poredi.

Drugi dio knjige sadrži naslove "Ličnosti za koje su mersije pisane" (45-133), "Mersije posvećene gradovima i životinjama" (132-142), "Zaključak" (143-144) i "Bibliografija" (145-149).

U prvom (A) poglavlju (45-73) obrađuju se mersije posvećene sultanima, koje predstavljaju prve primjere mersija u turskoj književnosti. Autor napominje da se ove mersije, po obliku i sadržaju, od drugih razlikuju jedino po formi poredjenja u kojima se koriste izrazi dostojni samo sultana. Uz svaku obrađenu mersiju autor navodi ime pjesnika, formu u kojoj je mersija napisana i specifičnost pjesničkog izraza. Autor ovdje skreće pažnju da do sada nije pronađena nijedna mersija posvećena sultanu Mehmedu Čelebiju (1404.-1451.), što se čini nevjerovatnim, budući da je ovaj sultan bio veliki zaštitnik književnosti i umjetnosti (str. 49). Na drugom mjestu u ovom poglavlju obrađene su mersije posvećene prinčevima (73-90), zatim one koje su posvećene vezirima (90-97); četvrtu grupu (98-109) čine mersije napisane u povodu smrti istaknutih ličnosti u državi, zatim mersije posvećene šejhovima (109-124), i najzad one posvećene članovima pjesnikove porodice (124-133).

U ovom dijelu knjige pažnju su nam privukla autorova zapažanja o pjesniku Ulviju, koji je napisao jednu mersiju u povodu smrti najvećeg od velikih vezira u Osmanskoj državi, Mehmed Paše Sokolovića. Jedna druga Ulvijeva mersija posvećena je veziru po imenu Mustafa Paša,

no autor kaže da on nije mogao utvrditi kojem od trojice vezira po imenu Mustafa Paša je mersija posvećena. Zanimljivo je da su ova sva tri vezira bili porijeklom iz Bosne². Ovu Ulvijevu naklonjenost vezirima Bošnjacima autor tumači na dva moguća načina: ili je i pjesnik Ulvi bio bosanskog porijekla, pa je žalio zbog smrti svojih zemljaka, ili je pak uživao šticeništvo porodice Sokolović.

Drugo (B) poglavlje (134-142) sadrži samo osnovne naznake o tužbalicama za gradovima koji su nakon ratovanja ostajali u rukama neprijatelja. Autor nas upoznaje da se mersije ovakvog sadržaja u turskoj književnosti javljaju krajem 17. stoljeća, naročito nakon bitke pod Bečom (1683.), te u 18. stoljeću kad na istočnoj granici Carstva Rusi zauzimaju područja. Ističući da je mnogo više mersija napisano za gradovima u Rumeliji, autor kao ilustraciju navodi dio mersije posvećene Sarajevu u kojoj se tuguje zbog prelaska grada pod austro-ugarsku upravu (str. 135). Poglavlje završava kratkim opisom mersija posvećenih smrti pjesniku drage životinje.

Treće (C) poglavlje (143-144) je autorov zaključak, nakon čega slijedi opširna bibliografija korištenih djela (Ç), uključujući i podatke o pregledanim divanima i međzmuama u kojima su mersije pronađene (145-149).

Treći dio knjige koju ovdje predstavljamo (153-586) sadrži tekstove mersija u transkripciji: 20 posvećenih sultanima, 32 posvećene prinčevima, 6 koje su napisane vezirima, 23 u povodu smrti držav-

2 Jedan je Mustafa Paša Bošnjak zarobljen u vrijeme osvajanja Beograda i Rodosa, inače zet Sultana Selima Yavuz. Drugi je Mustafa Paša iz Bosne, koji je bio beglerbeg u Siriji, a kasnije se nalazio u Topkapi Saraju kao vezir. Treći bi mogao biti Mustafa Paša iz porodice Sokolović. On je dvanaest godina bio beglerbeg u Budimu, gdje je i pogubljen. (str. 95)

nika, 9 koje se odnose na šejhove, 25 posvećenih članovima porodica i 24 u kojima se izražava tuga zbog smrti prijatelja. Dok prve mersije u ovom dijelu knjige predstavljaju prve primjerke ove pjesničke vrste na prostoru Anadolije, posljednjih nekoliko stranica (581-585) odvojeno je za "mersije u neuobičajenoj formi", dakle za mersije novog doba koje su pisali Akif Paša, Redžaizade M. Ekrem i Tevfik Fikret. Mersije su raspoređene hronološki prema imenima pjesnika. U transkripciji su naznačene fonetske osobenosti, ali nisu korišteni transkripcijski znaci, izuzimajući oznaku dužine i glasova "hemze" i "ajn". Na mjestima gdje je bio nesiguran u ispravno čitanje riječi - a to je vrlo rijetko - autor je stavljao znak pitanja, ili ako nije bio siguran u metar stavljao je usklik. Na kraju svakog teksta navodi se broj stranice ili lista u rukopisu u kojem je mersija pronađena.

Posljednje stranice sadrže indeks izraza i pojmova koji se najčešće sreću u mersijama (581-659), indeks ličnih imena (660-668) i indeks geografskih pojmova (669-670).

Knjiga Mustafa Isena *Acıy Bal Eylemek* napisana je vrlo tečnim jezikom, a građa je raspoređena pregledno, tako da čitalac vrlo lahko prati sadržaj. Sve ovo pokazuje da je knjiga plod dugogodišnjeg autorovog rada na temi i potpunog ovladavanja njome. Stoga ne iznenađuje što je zavrijedila nagradu Udruženja pisaca Turske kao najbolji naučnoistraživački rad u 1993. godini.

Napomenimo još da priloženi tekstovi nude izvornu građu za proučavanje historije književnosti i historije uopće, zbog čega će ova knjiga predstavljati nezaobilazan izvor za ovu vrstu istraživačkog rada.

Kerima Filan

Dr. Erdoğan Erol, SÜKKERİ - HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE DİVANI, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 89 "Divanlar Dizisi: 2", Ankara 1994, pp. VIII + 300.

Knjiga koju ovdje želimo prikazati predstavlja život, književnu ličnost i *Divan* Sukkeri Zekerijaa, pjesnika Bošnjaka iz 17. stoljeća, jednog od onih stvaralaca koji su dali svoj doprinos klasičnoj turskoj književnosti - što ova knjiga jasno pokazuje - iako se, prema općem vrednovanju, ne svrstavaju u red velikih imena divanske poezije. Knjiga pod naslovom "Sukkeri - njegov život, književna ličnost i Divan" ima za cilj doprinijeti jasnijem sagledavanju, najprije jednog perioda turske književnosti, pa onda i objektivnijem vrednovanju njenog ukupnog bogatstva ("Predgovor", str. VII). Za nas je ova knjiga posebno značajna jer osvjetljava naše kulturno nasljeđe iz onog perioda kada je naš narod svoje književno stvaralaštvo iskazivao na orijentalnim jezicima.

Knjiga je raspoređena u dva dijela, kako je uobičajeno kod kritičke obrade divana. Nakon "Sadržaja" i "Predgovora", u prvom dijelu se daju podaci o životu pjesnika i analiza Divana, dok drugi dio sadrži tekst Divana u transkripciji.

U prvom poglavlju pod naslovom "Opći pogled na doba u kojem je Sukkeri živio" (str. 2-6) autor govori o položaju književnosti i umjetnosti u doba kad se osjećaju socijalne, ekonomske i političke promjene u Osmanlijskom carstvu koje se historijski označavaju kao početak slabljenja državne uprave. Uprkos ovakvim tokovima u 17. stoljeću, književnici i umjetnici su uživali podršku iz najviših državnih krugova, što je doprinijelo da se u ovom stoljeću pojave značajna pjesnička imena koja su dala vrhunska djela divanske književnosti. Za razliku od 16. stoljeća kad su turski pjesnici još uvijek za uzore uzimali velikane perzijske knji-

ževnosti, u 17. stoljeću oni poeziju pišu po ugledu na Fuzulija, Bakija i Nef'ija. Na taj način je divanska poezija kod Turaka dobila svoja nova obilježja i nove vrijednosti.

U tom periodu je živio i stvarao Sukkeri Zekerija, pjesnik iz Bosne ("Sukkerijev život", str. 6-10) za kojeg je poznato da je tek posljednjih petnaest godina života proveo u Istanbulu. Iz Sukkerijevih *tariha* koji nose stariji datum od godine njegovog dolaska u Istanbul (1082/1671), autor knjige koju predstavljamo zaključuje da je Sukkeri u prijestolnicu došao kao već formiran pjesnik. Govoreći o Sukkerijevom životu u Istanbulu, autor navodi da je on ovdje naišao na podršku svog zemljaka, velikog divanskog pjesnika Sulejmana Mezakija, koji mu je pomogao da uđe u državne krugove, te je u doba vezira Fazıl Ahmed Paše Köprülüzade postao dvorski sekretar. U knjizi se spominje, doduše samo marginalno, da je Sukkeri bio i priznati *hattat*. Poglavlje završava *tarihom* o Sukkerijevoj smrti koji je napisao pjesnik Fanni.

U poglavlju "Sukkerijeva književna ličnost" (str. 10-42) autor daje pregled svih izvora u kojima se spominje bosanski pjesnik Sukkeri Zekerija, uključujući i djelo dr. Hazima Šabanovića *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* (Sarajevo, 1973). Autor posebno naglašava da se svi izvori slažu u navodu da je Sukkeri bio pjesnik snažnog izraza i dodaje "da će se u to uvjeriti svako ko se prihvati kritičke analize Sukkerijevog djela" (str. 12).

Upoređivanjem Sukkerijevog *Divana* sa stvaralaštvom drugih divanskih pjesnika, autor u ovom poglavlju određuje njegovo mjesto u cjelokupnoj divanskoj književnosti na turskom jeziku. On ističe da se u Sukkerijevoj poeziji najprije osjeća utjecaj Fuzulija, osobito u stihovima koji govore o ljubavi. U stihovima kojima iskazuje pohvalu ili pokudu kod Sukkeri-

ja se, kao i kod drugih pjesnika ovog, ali i kasnijih perioda, primjećuje utjecaj Nef'ija, koji se cijeni kao pjesnik najljepših pohvala i najupečatljivijih pokuda u turskoj divanskoj književnosti. U poređenju sa divanima suvremenika autor ukazuje najprije na sličnost između Sukkerijevih i Mezakijevih stihova, do te mjere da se mogu okarakterisati kao *nazire*. On dalje utvrđuje sličnost između pojedinih stihova u Sukkerijevom *Divanu* sa stihovima u divanima Guftija, Dževherija i uspješnog pjesnika 17. stoljeća Nail-i Kadima. Kad govori o utjecaju Sukkerijeve poezije na pjesnike kasnijeg perioda, autor ističe da je jedan od najvećih pjesnika divanske književnosti, Nabi, pisao po uzoru na Sukkerijeve stihove, naglašavajući da ovo najbolje pokazuje Sukkerijevu veličinu, jer "ne može biti bez razloga da je jedan velikan divanske poezije, kakav je bio Nabi, bez razloga uzeo Sukkerija za svog uzora" (str. 37). Autor dalje navodi da je analizom Nedimovog *Divana* naišao na nekoliko stihova koji liče na Sukkerijeve. On dodaje da se kod Nedima ne može govoriti o Sukkerijevom utjecaju, pošto je Nedim, kao sljedbenik Bakijeve škole, imao "drugačiji sistem mišljenja i drugačiji način izražavanja" od Sukkerija. Ipak, imajući u vidu ovu sličnost među pojedinim stihovima dva pjesnika, autor poglavlje zaključuje riječima da je Sukkeri "dao bar malo doprinosa" u izrastanju jednog velikog pjesnika kao što je Nedim (str. 42).

Četvrto poglavlje (str. 42-139) sadrži detaljnu analizu Sukkerijeva *Divana*. Analiza i kritički tekst načinjeni su prema jedinom poznatom primjerku *Divana* koji se čuva u Muzeju "Mevlana" u Konji. Međutim, ovaj *Divan* je nepotpun, jer počinje *gazelijatom*, dok mu nedostaju dijelovi: *tevhid*, *munadžat*, *nat* i *kaside*. Stoga analiza poetskih oblika u Sukkerijevom *Divanu* počinje sa *gazelima* i nastavlja se sa *kit'ama*, *musammata*, *rubajija*, *muammama*, *matla'ima* i *mufredati*

ma, te *saki-namom*. Autor zatim govori o Sukkerijevoj poetskoj tehnici, navodi četrnaest aruz-metrova u njegovom *Divanu*, uključujući i dva metra koje su divanski pjesnici veoma rijetko koristili, te analizira njegovu rimu i srok. Navođenjem odgovarajućih stihova autor se zadržava i na analizi "književne umjetnosti" Sukkeri Zekerijaa, pjesnika koji sam za sebe kaže da je "unio nove oblike u poeziju, drugačije od ranijih" (str. 13). Najveći dio ovog poglavlja posvećen je detaljnoj analizi tema o kojima Sukkeri pjeva. Njegove teme su: vjera i misticizam, čovjek, društvo i kultura, priroda i stvari. Poglavlje se završava osvrtom na Sukkerijev jezik i stil. Autor ga opisuje kao pjesnika jednostavnog i tanahnog izraza, lahko razumljivog jezika, bogate mašte i čiste misli (str. 139). Također se ističe da je Sukkeri jedan od onih pjesnika koji je rado u svoje stihove uvrštavao poslovice i idiome, prihvatajući na taj način tradiciju koju je započeo Nedžati i nastavio Baki. Na kraju prvog dijela knjige nalazi se pregled bibliografije (str. 140-143).

U Drugom dijelu se opisuje jedini poznati primjerak Sukkerijeva *Divana* (str. 147-149). Autor naglašava da se u izvorima Sukkeri spominje kao pjesnik koji je napisao cjelovit *Divan*. Nažalost, cjeloviti *Divan* još uvijek nije pronađen. Tekst *Divana* (str. 150-298) završava *Saki-namom* koju autor navodi u arapskom pismu i u transkripciji. Na posljednjim stranicama nalazi se "Indeks imena" (str. 299-300).

Prikaz ćemo završiti konstatacijom priređivača knjige dr. Erdoğana Erola da je Sukkeri Zekerija bio veliki divanski pjesnik 17. stoljeća, isto onoliko koliko su bili veliki pjesnici Šejhulislam Jahja, Nail-i Kadim i Nabi (str. 10).

Kerima Filan

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Mermer, MEZAKI - HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE DİVANI'NIN TENKİDLİ METNİ, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı 87, Divanlar Dizisi Sayı 3, Ankara 1991, pp. 573.

U ovom aktuelnom stanju u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina posebno je zadovoljstvo imati pred sobom knjigu koja je doprinos proučavanju turske klasične književnosti, a predstavlja književno stvaralaštvo jednog pjesnika rodnom iz Bosne. Samim tim je ova knjiga istovremeno izvor za osvjetljavanje bosansko-hercegovačke kulturne prošlosti. Dr. Ahmet Mermer je kao temu svoje doktorske disertacije obradio *Divan* našeg pjesnika Mezakija iz 17. stoljeća. Pjesnik Sulejman Bosnevi ili, kako je u historiji turske književnosti ostao zabilježen - Mezaki, dao je svoj doprinos razvoju divanske književnosti u najzanimljivijem periodu historije Osmanske države, u onom periodu u kojem su stvarali veliki pjesnici divanske poezije Fuzuli, Baki, Nef'i, Nabi... Osvjetljavanjem stvaralaštva jednog od onih pjesnika koji su u tezkirama svrstani u drugi red - kao što je naš Mezaki ("Predgovor", str. 9) - iza velikana divanskog pjesništva koji su obilježili tursku klasičnu književnost, bez sumnje se postiže jasniji uvid u ukupnost književnog stvaranja kod Turaka.¹

U prvom dijelu knjige (15-152) autor u četiri poglavlja obrađuje život i djelo

¹ Naš vrsni poznavalac divanske književnosti prof. dr. Fehim Nametak u svojoj knjizi *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća* - Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine 7, Sarajevo 1992. spominje Mezakija, zajedno sa Bajezidagićem, kao pjesnike koji su "donekle ostvarili slavu na nivou Carstva, dok su Sabit Užičanin i Nerkesija dostigli nivo velikih pjesnika Bakija, Fuzulija, Zatija ili Nedima", str. 6-7.

Mezakija. Na prvim stranicama daje opći pogled na doba u kojem je Mezaki živio stavljajući akcenat na književno stvaranje u ovom periodu u kontekstu historijskih zbivanja. Govoreći o Mezakijevom životnom putu autor ističe zanimljiv podatak da je ovaj pjesnik, zajedno sa nekoliko svojih savremenika (Vedždi, Derviš Mejjal, Fehim-i Kadim) činio grupu koja se osobenošću svog pjesničkog izraza izdvajala od drugih pjesnika tog doba.

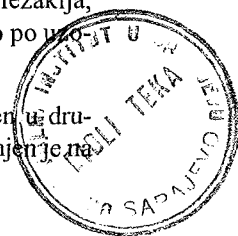
U poglavljima "Pjesnička ličnost Mezakija" (26-56) i "Analiza Mezakijeva divana" (57-146), koji su u središtu prvog dijela knjige autor detaljnom analizom pjesničkih oblika koje je Mezaki stvarao, zatim tema u njegovoj poeziji, te jezika i stila, metra, rime i sroka ima za cilj predočiti svu umjetničku snagu ovog pjesnika. Svoju analizu autor mjestimično potkrepljuje stihom, ili stihovima, iz *Divana*. Teme koje se opisuju u Mezakijevu *Divanu* autor je svrstao u četiri grupe: I - vjera i misticizam (Allah, Kur'an, hadis, priče o poslanicima, evlije); II - društvo i kultura (vladari, državnici, historijske ličnosti, pjesnici, likovi iz bajki); III - čovjek (draga, derviš, mlada i mladoženja); IV - priroda i stvari (svemir, zvijezde, astrologija, vrijeme, voda, zemlja, zrak, vatra, životinje, biljke). Mezakijeve opise prirode, a naročito opise Istanbula i Üsküdar, gdje je pjesnik živio, dr. Mermer ocjenjuje kao najavu velikog pjesnika Nedima, čiji su opisi Istanbula ostali neprevaziđeni u divanskoj književnosti. U ovom dijelu knjige autor ističe Mezakija kao pjesnika jednostavnog izraza: dok su njegovi savremenici riječima davali dublja, prenesena značenja, Mezaki je pjevao jezikom bliskim narodu, "pjevao je kao da priča" (str. 144).

Dr. Ahmet Mermer Mezakija ne smatra mevlevijskim pjesnikom, tačnije zastupa mišljenje da Mezakija ne treba ocjenjivati na način da se on kategorički svrsta

ili isključi iz reda mevlevijskih pjesnika. Autor smatra da u Mezakijevom *Divanu* ne postoji ni jedan bejt u kojem pjesnik jasno kaže da je melevija (str. 34), zbog čega se ne slaže sa podatkom u Tezkiri Esrar Dedeta da je Mezaki mevlevijski pjesnik. Analizom Mezakijevih stihova u kojima se spominje melevizam autor je došao do zaključka da oni samo predstavljaju pohvalu Mevlana Dželaluddinu Rumiju i njegovom derviškom redu, što je bio raširen običaj među pjesnicima 17. stoljeća, bez obzira na to da li su bili melevije ili nisu. Također, autor svoje mišljenje obrazlaže tvrdnjom da Mezaki, pjevajući o ljubavi, o čežnji i zaljubljenosti, govori više o vanjskom nego o unutrašnjem svijetu, govori više o ljudskoj ljubavi nego o onoj prema Bogu (str. 35).

Autor je u ovom dijelu knjige posebno posvetio pažnju utjecaju drugih pjesnika na Mezakija i Mezakija na druge pjesnike. Kad se govori o ovome, ne može se zaobići utjecaj perzijskih klasika na turske pjesnike, pa tako i na Bošnjaka Mezakija, koji je pisao po uzoru na Džamija, Enverija i Hafiza Širazija. U Mezakijevim gazelima autor prepoznaje utjecaj Bakija, a u kasidama utjecaj Nef'ija. S druge strane, Mezakijev utjecaj se najprije primjećuje u stihovima Vedždija, zatim Bošnjaka Sabita i Sukkerija, ali i kod pjesnika Nedima. Određujući Mezakijevo mjesto u turskoj klasičnoj književnosti autor ga naziva "putnikom na putu između Bakija i Nedima" (str. 39), jer njegov *Divan* krase nekoliko gazela koji metrom, rimom, pa čak i sadržajem nastavljaju Bakijevu školu, koju kasnije preuzima i razvija Nedim. Pored ovoga, zanimljivo je i autorovo zapažanje da je savremeni turski pjesnik Namik Kemal (1840.-1888.) posebno cijenio Mezakija, pa je i neke svoje stihove spjevao po uzoru na njega.

Kritički tekst *Divana*, ponuđen u drugom dijelu knjige (154-573), načinjen je na

osnovu pet rukopisa.² Autor na početku drugog dijela daje njihov kraći opis, ukazujući na pravopisne osobenosti (155-159).

U tekstu *Divana* na prvom se mjestu nalaze kaside (165-278), a onda gazeli koji su i najbrojniji (279-557). Autor ističe da se kod Mezakija sreću gazeli *mutevvel* i *muzejjel*, što predstavlja pravu rijetkost i kod njegovih savremenika i kod pjesnika koji su mu prethodili. Istaknimo ovdje da je dr. Ahmet Mermer utvrdio da poznati gazel na "sonra" ne pripada pjesniku Nešatiju, kako neki izvori bilježe, nego je to Mezakijeva nazira na njegovog savremenika Fehim-i Kadima. Na kraju *Divana* zastupljeni su tarihi, mufredi, jedna kit'a, jedna rubajija i museddes. Knjiga završava indeksom imena (569-573).

Na kraju ovog pregleda još jednom istaknimo da ova knjiga dr. Ahmeta Mermera, koja predstavlja značajan doprinos proučavanju klasične turske književnosti, i isto tako bosanskohercegovačke kulturne prošlosti, sadrži kritičku obradu *Divana* Sulejmana Mezakija, pjesnika rodом iz Bosne koji je bio uspješan stvaralac u vrijeme kada je "pod svakim kamenom bio po jedan pjesnik" (*taşları altında birer şair var*), kako je to u svojim stihovima rekao jedan drugi pjesnik Bošnjak, Sabit Užičanin.

Kerima Filan

² Rukopisi se navode sljedećim redom: (F) Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi, No. 3873; (H) Topkapı Müzesi (Hazine), No. 892; (M) Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Efendi, Manzum), No. 400; (R) Topkapı Sarayı Müzesi (Revan), No. 786; (W) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY., No. 2905/1. Osim navedenih rukopisa autor je pregledao četiri nepotpuna primjerka od kojih se jedan nalazi u Biblioteci Istanbulskog univerziteta (TY, 873), jedan u Biblioteci Nuruosmaniye (4916/16), te dva u The British Library (Or. 7100 i Or. 7155).

Abdülkadir Karahan, FUZULİ, MUHİTİ, HAYATI VE ŞAHSİYETİ. T. C. Kültür Bakanlığı, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1093, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Türk Klasikleri Dizisi: 37, Ankara 1995, 308 str. + 9 str. faksimila

Na pragu 21. stoljeća i novog milenijuma, živimo u svijetu (kako u uvodu ove knjige napisao ministar kulture Ismail Džem) u kome se neprestano povećavaju sukobi i nepravda. Ljudska historija je poprište nade i straha. Iz nade je nastala i ova knjiga, nade da će okretanje duhovnim izvorima i vrijednostima usmjeriti ljudsko društvo ka ciljevima mira i čovječnosti. S druge strane, ovo je i opravdana borba protiv zaborava nacionalne a i svjetske kulturne baštine. Ako je već UNESCO 1994. godinu proglasio kao godinu ovog velikog pjesnika, onda je nužno i da se uži, nacionalni krug iz kojeg je on potekao što bolje upozna sa njim, i da se time pobudi ljubav i poštovanje spram svog duhovnog blaga.

Ova monografija, također, nastoji prevazići nedostatke dosadašnjih radova o Fuzuliju, koji su prezentirani bilo iz pera domaćih (turskih), ili stranih istraživača. Ti nedostaci su najčešće brzi i površni pogledi ili, pak, oslanjanje na tuđa mišljenja i poglede, bez konsultiranja samih izvora.

U prvom poglavlju koje nosi naziv "Irak i Bagdad u 16. stoljeću" oslikano je ovo drevno područje (iz kojeg je potekao i naš pjesnik) iz različitih kutova - geografskih, historijskih, političkih, ekonomskih i kulturnih. Kroz klimatske osobenosti, neobičnu floru i faunu, kroz kratak historijski pregled koji seže do samog osvita civilizacije, kroz opise gradova kao što su Bagdad, Kufa, Nedžef, Kerbela, Hille i Basra; kroz popis čuvenih vladara i dinastija koje su ovdje ostavile svoj trag; kroz mapu u svijetu i danas slavni filozofa, filologa, historičara i pjesnika i različitih jezika koji su se preplitali na ovim prostorima predstavljena je u punom svjetlu histo-

rijska težina naslijeđa koju ovaj kraj, kao kolijevka svjetske civilizacije sobom nosi. Na taj način, kroz panoramu njegovog rodnog kraja, gdje je, kakve li koincidencije, nastalo i prvo pismo, dat je i najbolji uvod za ulazak u slijedeće poglavlje koje nosi naslov "Fuzulijev život".

Ovdje se odmah na početku susrećemo sa jednim (ali ne i jedinim) paradoksom: iako je Fuzuli jedan od najvećih pjesnika divanske književnosti, prilično je oskudno znanje o njegovom životu, tako da su i datum njegovog rođenja i smrti kao i mjesto rođenja (što su osnovne informacije za nečiju biografiju) sporni.

Pisac nam tako daje uvid u različite izvore, koji daju i različite podatke. Ipak, kao najpouzdaniji pokazuju se podaci koje je o sebi i svome životu dao sam Fuzuli, u svojim različitim djelima. Tako je ovo poglavlje bogato Fuzulijevim stihovima i to na perzijskom i osmanskome jeziku.

Ovi stihovi, kao i drugi izvori, pomogli su da se ocrtaju neke zanimljive i osobene konture pjesnikova života u burnom 16. stoljeću, isto tako obilježenim sukobima, nemirima (koji su oduvijek ovo trusno područje okretali ka duhovnim ciljevima). Fuzuli je bio svjedokom smjene safevidske i osmanske vlasti u ovim krajevima, te ulasku Kanunija (najznamenitijeg osmanskog sultana) u Bagdad.

Od svoje rane mladosti, ovaj pjesnik se okrenuo nauci i poeziji, tako da je poznato da je bio veoma obrazovan, poznavajući i arapski, i perzijski i turski jezik.

Ovo poglavlje završava se opet jednim paradoksom: ovaj izuzetni pjesnik ni za svog života nije poštovan od svoje okoline u onoj mjeri u kojoj je to zasluživao, niti je imao osnovnu podršku od strane države. Umro je od kuge (pretpostavlja se u Kerbeli), a da nikada nije vidio prestonicu - Istanbul za kojim je toliko čeznuo.

Tako stižemo i do slijedećeg poglavlja koje nosi naziv "Fuzulijeva ličnost". I ovdje pisac ove monografije pokušava na

pozadini pjesnikovih stihova iscrtati i njegovu ličnost.

Iako postoje tvrđenja da je Fuzuli bio Iranac ili Kurd, kroz sama pjesnikova djela se pokazuje da je bio Turčin, i to iz plemena Bajat koje je iz Mongolije došlo u Irak.

Otklonivši dilemu o pjesnikovom porijeklu, Abdulkadir Karahan pokušava otkriti da li je Fuzuli bio šiit ili sunit, s obzirom na to da u samom pjesnikovom djelu postoje naznake koje upućuju i na jedan i na drugi zaključak. Na kraju autor dolazi do zaključka da je Fuzulijev mezhheb bio *Isna ašeriye*, te da je tako Fuzuli bio umjereni šiit (jer kako kaže pisac - nije bio čisti šiit i samo šiit - to nije dozvoljavala širina njegovih pogleda).

Veliki pjesnik ljubavi u sebi je sklanjao i proturječne psihološke osobenosti: sklonost ka tuzi i patnji, povučenost iz svijeta, ali s druge strane odvažnost, borbenost, drskost, sarkastičnost i smisao za humor.

Fuzulijev duh pravio je široki luk između gordosti i skromnosti. Podigavši se iz materijalne ljubavi u ljubav prema Bogu, živeći u vječitom suzdržavanju, Fuzuli je iz ovih unutrašnjih borbi iznio tri *Divana* na tri jezika.

Fuzuli je iznad svega mrzio oponašanje i imitatore. Stoga nije želio da njegova djela liče na bilo čija. Otuda izbor mahlasa Fuzuli (što između ostalog znači i "suvišan"), koji je za ostale pjesnike bio nepoželjan a za našeg pjesnika idealan jer se njegovo djelo, tako, nije moglo pomiješati sa drugim. Ali, Fuzulijevu originalnost treba tražiti u njegovom skladanju riječi, u njegovom stihu, a ne u nekim velikim promjenama koje on i nije donio klasičnoj divanskoj književnosti.

Ovim smo stigli i do kraja "zvaničnog" dijela monografije. Njen ostatak sačinjavaju poglavlja pod nazivom "Dokumenti" (gdje su dati dijelovi tezkira različitih autora, koji govore o Fuzuliju) i "Napomene i objašnjenja".

Preostaje da poželimo piscu ove monografije uspjeh u njegovoj intenciji da pobudi ljubav prema ovom velikom pjesniku kod domaće publike, pjesniku čiji je paradoks i to da je za njega u samoj Republici Turskoj pokazan interes tek nakon probuđenog interesa za svjetske klasike. Ova ljubav bit će dovoljno jaka nit da kroz nepreglednu vremensku daljinu uspostavi sponu sa svojim duhovnim izvorima i naslijedom.

Sabina Bakšić

Prof. Dr. Mine Mengi, MESİHİ DİVANI, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 80, "Divanlar Dizisi: 1". Ankara 1995., VI+316 pp.

Ataturkov kulturni centar pri Visokom institutu za kulturu, jezik i historiju u Ankari je jednu seriju u okviru svoje izdavačke djelatnosti posvetio divanima, kao najznačajnijim izvorima za proučavanje turske klasične književnosti.

1995. godine je u ovoj seriji objavljen kritički tekst *Divana* pjesnika Mesihija iz druge polovine 15. stoljeća. Mesihijev *Divan* je prof. Mine Mengi obradila kao temu svoje doktorske disertacije koja je pod naslovom "The Divan of the Fifteenth Century Ottoman Poet Mesihî" odbranjena 1969. god. na Edinburškom univerzitetu. Pripremajući disertaciju za objavljivanje, autorica je prvobitnu verziju rada proširila novim saznanjima o pjesniku, koja su otkrivena u ovom dugom periodu od odbrane teze do njenog objavljivanja, sa čime nas upoznaje u "Predgovoru" (str. IV-V)

U prvom poglavlju, koje nosi naslov "Mesihinin Hayatı, Sanatı, Eserleri" (1-11) autor najprije navodi podatke o životu ovog pjesnika, inače rodnom iz Prištine, pozivajući se na ranije objavljena istraži-

vanja i, još više, na stare izvore, poglavito tezkire. Pažnje je vrijedno da autor mnoge svoje navode potkrepljuje podacima koje crpi iz same poezije Mesihijeve.

Umjetnost pjesnika čije je stvaralaštvo tema ove analize autor nastoji ocijeniti polazeći od njegovog pjesničkog djela, ali i konsultirajući ranije objavljene radove i ocjene o kojima daje podatke u podnožnim napomenama. Govoreći o Mesihijevom pjesničkom jeziku, autor ga predstavlja kao pjesnika jednostavnog, lahko razumljivog izraza, što potkrepljuje navodom da u njegovoj poeziji nisu zastupljene arapske i perzijske riječi u mjeri u kojoj ih nalazimo kod drugih pjesnika njegovog doba. No, istovremeno podsjeća da u Mesihijevom *Divanu* ima stihova na perzijskom i arapskom jeziku, što potvrđuje da je pjesnik dobro vladao i ovim jezicima. (str. 7)

U podnaslovu "Eserleri" autor u prvom redu ističe Mesihijev *Divan* koji sadrži munadžat, 22 kaside (jedna na perzijskom jeziku), jedan terkib-i bend koji je po sadržaju mersija napisana u povodu smrti Ali Paše, pjesnikovog zaštitnika, 29 gazele (tri na perzijskom), 3 murabbe, 34 kit'e (dvije na perzijskom jeziku) i mufrede.

Autor zatim predstavlja Mesihijevo najpoznatije djelo, šehr-engiz o gradu Jedrenama. Na ovim se stranicama autor zadržava na pitanju da li je Mesihijev šehr-engiz prvi primjer ove pjesničke vrste u divanskoj književnosti, kako neki istraživači tvrde (Gibb, Morina), te pozivajući se na izvore zaključuje da pohvalnica gradovima, kao pjesnička vrsta, postoji i u perzijskoj književnosti. Pitanje prvog šehr-engiza u turskoj književnosti autor ostavlja otvorenim, ukazujući na osnovu izvora da je Mesihijev suvremenik Zati također napisao šehr-engiz o Jedrenama u istom metru i sa vrlo sličnim opisima kakvima se služi Mesihî, ali da nije utvrđeno koji od ovih je prije nastao. (str. 10)

Treće Mesihijevo djelo predstavljaju pjesnikova pisma sabrana u zbirku pod naslovom *Gül-i Sad Berg*. Ovdje se daju podaci o bibliotekama u kojima se čuvaju rukopisni primjerci zbirke koja inače nije uključena u ovu knjigu.

Zanimljivo je da se ne može govoriti o pjesnicima čiji su stihovi imali utjecaja na Mesihijevo stvaralaštvo, jer sam pjesnik u svojoj poeziji ne navodi nikakve podatke koji bi mogli uputiti na nekog njegovog uzora, ali su mnogi njegovi suvremenici, pa i pjesnici kasnijeg perioda, pisali po uzoru na Mesihija. Autor posebno ističe velikana divanske poezije Bakija, koji je napisao naziru na Mesihijeve poznate stihove *Bahariye*. (str. 6)

Rukopisni primjerci Mesihijeva *Divana*, na osnovu kojih je autorica načinila kritički tekst, navedeni su na str. 13-14. sljedećim redom: British Museum, Or. 1152; British Museum, Arundel Or. 18; John Rylands, Manchester, Turkish Manuscripts no 62; Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no 89; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala Ismail Efendi no 483. Tekst ponuđen u ovoj knjizi pripremljen je prema primjerku iz Biblioteke Istanbulskog univerziteta.

Nakon obrazlaganja metode koja je primijenjena u obradi rukopisa (str. 15), navodi se spisak korištene literature (str. 17-19).

Tekst Mesihijeva *Divana* (20-316), koji predstavlja glavni dio knjige raspoređen je u četiri cjeline: I - munadžat, kaside, terkib-i bend; II - šehr-engiz (Şehr-engiz der Medh-i Cüvanan-i Edirne); III - gazeli; IV - kit'e i mufredi.

Na početku svake stihovane cjeline autor navodi metar, a u fusnotama redovno ukazuje na razlike u konsultiranim rukopisnim primjercima *Divana*.

Na kraju ovog kratkog pregleda o sadržaju knjige *Mesihî Divanı* autora prof. dr. Mine Mengi ponovićemo više puta isticanu rečenicu da se obradom divana - pa ta-

ko i ovoga - dolazi do primarnih izvora za osvjetljavanje najprije književnosti i jezika, ali isto tako i društvenih kretanja u dobu u kojem je divan nastao.

Kerima Filan

Dr. Bilal Yücel, BÂBÛR DÎVANI. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 81, Hükümdar Dıvanları Dizisi, Sayı: 1, Ankara 1995, pp. XII+575.

Ataturkov kulturni centar u Ankari je u ediciji "Divani" počeo sa objavljivanjem serije "Divani vladara". Prvi u seriji objavljen je *Divan Babur Şaha*. Koliko god je Babur Şah za historičare zanimljiva ličnost kao vladar Tursko-indijskog carstva, toliko su njegova djela zanimljiva onima koji se bave historijom turskog jezika i književnosti.

Babur Şah je svoj *Divan* napisao čagatajskim jezikom koji se u to vrijeme (15. st.) razvijao kao književni jezik Turaka u Srednjoj Aziji. Čagatajski se smatra nastavkom karahanidskog turskog i harizm turskog.¹ Razvijao se kroz period dug šesto godina i sve do 19. stoljeća imao je funkciju književnog jezika turskih naroda Srednje Azije, a onda je svoje mjesto ustupio uzbečkom. Od današnjih turskih jezika, čagatajskom su najbliži uzbečki i ujgurski. Zbog svog značaja za historiju turskih jezika i književnosti čagatajski je bio predmet istraživanja mnogih turkologa (Köprülü, Samojlovič, Šerbak, Eckmann).² Iako je među turkolozima podijeljeno mišljenje oko toga kada se čagatajski počinje osamostaljavati kao istočno-turski jezik, ujednačen je stav da je klasično doba čagatajskog jezi-

1 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yayınları, tom 2.

2 Isto

ka doba Ali Šir Nevaija (1441-1501) i Babur Šaha (1483-1530) u čijim djelima je ovaj jezik dobio formu književnog.

Ali Šir Nevai je napisao četiri cjelovita divana na turskom i jedan na perzijskom jeziku. Njegovo djelo *Mecâlisü'n-Nefâis* je prva pjesnička tezkira (Tezkiretu'ş-şuarâ) na turskom jeziku. U djelu *Muhâkemetü'l-Lugateyn* Nevai upoređuje turski i perzijski jezik i ističe prednosti turskog, upućujući Turke da pišu na svom maternjem jeziku a ne na perzijskom.³ Nevaijevo djelo *Lisânu't-Tayr*, koje predstavlja prijevod poznatog Attarovog djela *Mantiku't-Tayr*, nedavno je objavljeno u izdanju Atatürkovog kulturnog centra.⁴ Za klasični čagatajski jezik uobičajen je i naziv Nevaijev jezik (*Lugat-i Nevaiyye* ili *Nevai Dili*) što pokazuje značaj Nevaijevih djela u razvoju ovog jezika.

Druga značajna ličnost klasičnog doba čagatajskog jezika i književnosti je Babur Šah čiji je *Divan* tema knjige koju ovdje predstavljamo.

Knjiga je raspoređena u četiri poglavlja. Nakon kratkog "Predgovora" (str. IX-X) slijedi "Uvod, Babur i njegovo doba", zatim poglavlja "Gramatika", "Tekst" i "Rječnik".

U prvom poglavlju se u dva podnaslova "Opće stanje" (str. 3-8) i "Gazi Zahiruddin Muhammed Bâbûr" (str. 9-28) govori najprije o političkim zbivanjima, socijalnoj strukturi i položaju jezika i književnosti u Babur Šahovo doba, a onda se navode podaci o njegovom životu, ličnosti i djelima. Ovdje bismo podsjetili na Ba-

bur Šahova djela, redom kojim se u ovom poglavlju navode:

Vekayi' Babur Name je djelo u prozi autobiografskog karaktera koje je najprije 1589. godine prevedeno na perzijski, a onda na latinski, flamanski, francuski, njemački, engleski, ruski, urdu i indijski jezik. Ovo Baburovo djelo sadrži niz vrlo značajnih podataka iz doba u kojem je Babur živio, zbog čega je predmet istraživanja ne samo historičara i historičara jezika i književnosti nego i sociologa, etnologa, geografa, historičara umjetnosti, pa i biologa. (str. 16)

Aruz Risalesi je njegovo poznato djelo o aruz metru u kojem iznosi svoja znanja o poetskoj tehnici, potkrepljujući navode primjerima na turskom i perzijskom jeziku. U ovom djelu posebno govori o poetskim oblicima specifičnim za tursku poeziju i navodi primjere metra koje je on sam razvio. (str. 17)

Mubayyen je Baburova mesneviya koja obrađuje neke teme iz fikha. (str. 17)

Risale-i Velidiyye Tercumesi je stihovani prijevod sa perzijskog djela *Validiyye* Hodža Ubejdullaha koje govori o tesavufu. (str. 18)

Divanu je posvećeno više pažnje, pošto je u središtu interesovanja ove knjige. Autor B. Yucel najprije opisuje poznate primjerke *Divana* napominjući da mu je jedan od šest primjeraka, teheranski, ostao nedostupan. Kritički tekst *Divana* načinjen je upoređivanjem pet primjeraka od kojih je najčistiji onaj u Biblioteci Istanbulske Univerziteta. Autor ukazuje da Baburov *Divan* nije raspoređen na klasičan način jer ovdje, uz stihove o ljubavi, prirodi i ljepoti dolaze i stihovi o društvu, o moralu i o tesavufu (str. 19), što u divanima nije uobičajeno.

Ono po čemu se knjiga B. Yucela razlikuje od drugih sličnih je što je težište stavljeno na analizu jezika *Divana*, dok je ocjenjivanje Baburove poezije s književnog i estetskog aspekta obrađeno usput-

3 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yayınları, tom 7.

4 Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 626. Ali Şir Nevai Külliyyatı: 19. Ankara 1995. Hazırlayan: Mustafa Canpolat. Djelo je inače prvi put objavila Akademija nauka Uzbekistana 1965. god.

no. Tako je najveći dio analize sadržan u poglavlju "Gramatika" (str. 29-92) u kojem se u dva podnaslova - "Fonetika" i "Morfologija" - vrlo detaljno i sa izrazitom naučnom akribijom obrađuju jezičke osobenosti Baburovog *Divana*. U prvom podnaslovu obrađuju se promjene suglasnika (labijalizacija, palatalizacija, velarizacija, dva aspekta vokalne harmonije - palatalna i labijalna, dugi samoglasnici, promjene kod suglasnika (g>v; g>k; d>y); palatalizacija suglasnika (ozvučavanje k>g; t>d; ş>ç /obezvučavanje g>k; p>f; k>h); ispadanje suglasnika, geminacija, zamjena mjesta glasova, slučajevi jednačenja suglasnika po zvučnosti, iako je, kako se navodi, Baburovo doba još vrlo rani period za ovu vrstu glasovne promjene, zatim kontrakcija suglasnika i haplologija.

U podnaslovu "Morfologija" obrađuje se deklinacija imenica, komparacija pridjeva, brojevi, vrste zamjenica, pozicije i kvazipozicije, glagolski participi, gerundivi, glagolska vremena i načini i, na kraju, elementi perzijskog i uzbekog jezika u Baburovom *Divanu*.

Treće poglavlje knjige (str. 97-326) sadrži tekst *Divana* u transkripciji sa meševijom *Risale-i Validiye*, koja se inače nalazi na početku Babur Šahovog *Divana*.

Četvrto poglavlje (str. 327-446) sadržava vrlo detaljno sačinjen "Rječnik". Pored svake riječi navodi se cjelovita sintagma iz *Divana*, u kojoj se riječ sreće, kao i broj stiha.

Slijedi kratak "Zaključak" na engleskom jeziku (str. 447) i "Bibliografija" (str. 449-459).

Na kraju knjige, poslije faksimila *Divana*, koji obuhvata cjelovit primjerak iz Univerzitetske biblioteke u Istanbulu (str. 461-565), nalazi se "Indeks" (str. 567-575) koji sadrži stihove raspoređene po arapskom alfabetu, a prema posljednjem slovu u polustihu, sa obaveznim brojem stiha ispred. Tako se korištenjem indeksa

može lahko naći svaki stih u *Divanu*, a rječnik je sačinjen tako da se istovremeno može koristiti i kao indeks.

Napomenimo još da se na naslovnoj strani knjige nalazi minijatura za koju, nažalost, u knjizi nisu navedeni podaci odakle je preuzeta, a vjerovatno predstavlja Babur Šaha.

Na kraju ćemo istaknuti da je kritičko izdanje Baburovog *Divana* veliki doprinos historiji turskog jezika i bez sumnje će biti nezaobilazno djelo, naročito za one koji se bave istočnim turskim jezicima.

Kerima Filan

Dr. Mustafa Isen, KÜNHÜ'L-AH-BÂR'IN TEZKİRE KISMI, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı 93, Tezkireler Dizisi - Sayı 2, Ankara 1994.

Prvorazredan izvor za proučavanje klasične turske književnosti predstavljaju tezkire (tezkîretu's-şuarâ), djela koja sadrže biografske podatke o pjesnicima i njihove stihove. Tradiciju pisanja tezkira kod Turaka započeo je Alî Şîr Nevaî, najznačajnije ime književnosti čagatajskog perioda, kada je 1491. godine završio svoje djelo *Mecâlisü'n-Nefâis*. U osmanlijskoj tradiciji napisano je tridesetak tezkira od kojih najprije treba spomenuti onu najstariju pod naslovom *Hesht-Behişt* (1538.) koju je napisao Sehî iz Jedrena. Za književna istraživanja nezaobilazne su Latifijeva *Tezkira* (1546.), koja je postala uzor svim kasnije napisanim, zatim tezkira *Meşâiru's-Şuarâ* (1568.) Âşika Çelebija, koja, osim podataka o pjesnicima, sadrži bogat izvor za upoznavanje društvenih prilika, pa čak i psiholoških osobina pjesnika, što je čini posebno značajnom. Najobimnija je *Tezkira* Hasana Çelebija (umro 1603. godine), ali je pisana teškim stilom i ne pruža mnogo novih po-

dataka u odnosu na ranije napisane, zbog čega se svrstava iza gornje dvije. Jednako važan izvor za istraživanja književnosti predstavljaju medžmue (zbirke književnog stvaralaštva), zatim djela biografskog sadržaja, pjesme pisane po uzoru na druge pjesnike (nazire), pa i sama poezija, u kojoj pjesnici često navode podatke o samima sebi.

Pored navedenih izvora, podatke o pjesnicima jednog perioda, pa i njihove stihove, sadrže i opće historije. Među ovim djelima najopširnije pjesničke biografije sadrži *Künhü'l-Ahbâr*, opća historija koju je u 16. stoljeću napisao Âlî iz Gelibolu.

Knjiga koju ovdje želimo predstaviti sadrži onaj dio *Künhü'l-Ahbâra* koji se odnosi na biografije pjesnika. Âlî je u svom djelu biografije bilježio na raznim mjestima, iza opisa historijskih događaja raspoređenih prema vladavini pojedinih sultana. Prof. Dr. Mustafa Isen ih je objedinio, ponudivši nam na taj način ovu knjigu koja, kako sam kaže u "Predgovoru" (str. 5), predstavlja jednu novu tezki-ru iz 16. stoljeća.

U prvom dijelu knjige (7-69) autor govori o životu i djelima Mustafe Âlîja, s opširnim osvrtom na djelo *Künhü'l-Ahbâr* koje je u središtu njegovog zanimanja.

Âlî je rođen 1541. godine u Gelibolu, mjestu koje je predstavljalo značajan politički i kulturni centar Osmanlijske države prije osvajanja Istanbula, što je bez sumnje važan momenat za formiranje jedne svestrane ličnosti kakav je on bio. Neki su istraživači mišljenja da bi Âlî mogao biti bošnjačkog porijekla, na što upućuje činjenica da je jedno vrijeme bio pod šticieništvom nekoliko istaknutih državnika rodom iz Bosne, među kojima se pouzdano spominje Lala Mustafa Paša (?-1580.). Dugi niz godina je Âlî službovao u raznim dijelovima Osmanske carevine, od Rumelije do Hidžaza. Još u mla-

đim godinama bio je upućen u Bosnu, zajedno sa Ferhad Pašom (umro 1595.), bosanskim beglerbegom kod kojega je bio pisar. Prema izvorima, 1574. godine je Âlî došao u Banja Luku i ovdje ostao na službi osam godina.

U toku svog dugogodišnjeg službovanja po Carevini Âlî je zapisivao historijske događaje i zbivanja iz društvenog života, te podatke o istaknutim ličnostima, pa i pjesnicima, dajući tako svojim djelima karakter i historijskih i književnih. Napisao je pedesetak djela, od kojih su po važnosti na prvom mjestu historije, zatim njegova književna djela, te djela o socijalnim prilikama, i ona drugog sadržaja. Među svim spomenutim Âlîjevim djelima najznačajnije je *Künhü'l-Ahbâr*, historija napisana na turskom jeziku u periodu između 1529.-1598. godine. Djelo se sastoji iz četiri poglavlja koja Âlî naziva rükn. Za knjigu koju ovdje predstavljamo zanimljiv je četvrti rükn, koji obuhvata tristo godina historije Osmanlijske države, od Osmana Gazije do Mehmeda III.

Ukazujući na mjesto i značaj koje u turskoj književnosti ima tezkira sadržana u *Künhü'l-Ahbâru*, dr. Mustafa Isen, nakon ovog pregleda Âlîjevog životnog puta i djela koja je ostavio iza sebe, daje podatke o tradiciji pisanja historijskih djela kod Turaka, i biografija u okviru ovih djela, te o tradiciji bilježenja biografija mimo općih historija, gdje na prvo mjesto dolaze şuarâ tezkireleri.

Ono po čemu se *Künhü'l-Ahbâr* bitno razlikuje od drugih djela sličnog sadržaja jeste to što Âlî na početku prvog rükna navodi izvore kojima se služio. Jedan dio izvora nije naveden ovdje, ali se u samom djelu spominje različitim povodom, najčešće kao piščev komentar u kojem se ukazuje na nedostatke u spomenutom izvoru u odnosu na podatke koje on bilježi. Dr. Isen je analizom Âlîjeve tezkire utvrdio da je on koristio i neka djela koja ne spominje kao izvor (*Latîfi Tezkîresi*,

Meşâ'iru 'ş-Suarâ, Hasan Çelebî Tezkîresi), što predočava uporednim navođenjem teksta iz *Künhü'l-Ahbâra* i odgovarajućeg izvora, istovremeno ovo tumačeći kao opći stav koji je u to vrijeme vladao među piscima, a ne kao nekakvu Âlîjevu manjkavost (str. 42-57). No Âlîjevo djelo još više dobija na značaju zbog toga što je bilježio i podatke koje je saznavao od drugih učenih ljudi svoga vremena, zatim od onih sa kojima je službovao ili se sretao na putovanjima. S obzirom na to da je veliki dio života proveo u raznim dijelovima Osmanlijske države, nema sumnje da su mnogi podaci po prvi put zapisani u njegovim djelima, pa tako i u *Künhü'l-Ahbâru*.

Künhü'l-Ahbâr sadrži biografije 305 pjesnika, uključujući i 15 onih koje nisu zabilježene odvojeno nego u povodu nekog događaja. Pjesnici se navode uglavnom alfabetskim redom a podaci o njima sadrže mahlas, ime, mjesto rođenja, podatke o pjesnikovoj porodici, o obrazovanju, zanimanju i službi, te godinu smrti. Nakon pjesnikove životne priče bilježe se podaci o njegovim djelima i nekoliko stihova, pa čak i poneka anegdota u vezi s pjesnikom. Nerijetko Âlî daje svoj komentar o pjesnikovom stvaralaštvu.

Pjesničke biografije su u knjizi koju ovdje predstavljamo sadržane u njenom drugom i središnjem dijelu (71-396). Na samom početku autor dr. Mustafa Isen navodi podatke o 38 rukopisa četvrtog rüknâ *Künhü'l-Ahbâra* koji se čuvaju u bibliotekama širom Turske. Ovdje se navodi 15 primjeraka rukopisa koji su nepotpuni, pa samim tim i neupotrebljivi za rekonstrukciju prvobitne verzije teksta. Tekst Alijeve tezkire ponuđen u ovoj knjizi načinjen je na osnovu pet odabranih primjeraka i, kako autor navodi, predstavlja najvjerovatniju verziju Alijevog pera.

Tezkira je raspoređena u devet cjelina, prema vladavini pojedinih sultana, počev od Sultana Bajezida. Ovaj dio knji-

ge je zanimljiv istraživačima turske klasične književnosti, ali je, bez sumnje, zanimljiv i našim istraživačima. Budući da je Âlî jedan dio života proveo u Bosni, gdje se, kao i u drugim mjestima u kojima je boravio, susretao i razgovarao sa pjesnicima, o čemu je pisao u svojim djelima, njegova bi tezkira mogla sadržavati podatke značajne za proučavanje bosanskohercegovačke kulturno-historijske prošlosti. Tako je među pjesnicima iz doba Selima II zabilježen jedan po imenu Šani za kojega Âlî kaže da je iz Bosnasaraja (str. 310). Ovo je jedino pjesničko ime u tezkiri pored kojeg, kao odrednica mjesta rođenja stoji Bosna. Kod pet pjesnika se kao mjesto rođenja bilježi samo Rumelija, bez navođenja imena grada.

Za pjesnika Šanija Âlî kaže da spada u one koji su pisali gazele. Za njegov stih kaže da je stabilan i lijep, ali za poređenja da ih ne pravi s lahkoćom. Zatim bilježi Šanijeva dva stiha od kojih je jedan, kako navodi, zapisan u njegovom djelu *Heft Meclis*. Osim ovoga, navodi još četiri Šanijeva stiha koji su, kako kaže, nazira na jednu njegovu pjesmu

U samom tekstu tezkire prof. Isen ne ukazuje na razlike u rukopisima. One su obuhvaćene na kraju knjige (333-379) ispred indeksa imena ličnosti, geografskih pojmova i naziva djela (381-396).

Ovdje smo željeli prikazati djelo koje je jedan značajan izvor za proučavanje historije turske književnosti učinilo dostupnim širem krugu istraživača. Sigurno je da će predstavljati jedan od onih izvora koji se ne mogu zaobići u istraživanju bosanskohercegovačke kulturne prošlosti.

Kerima Filan

Adamović, Milan, KELİLE Ü DİMNE. Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbibliothek Gotha. Georg Olms Verlag, Hildesheim - Zürich - New York 1994., 569 str.

Pojavom ove knjige ionako bogata turska književnost obogaćena je za još jedno djelo čija se fabula ubraja među najpoznatije u svjetskoj literaturi. Riječ je, kako se i iz samoga naslova vidi, o još jednome turskome prijevodu Kelile i Dimne (*Kelile ü Dimne*), koji je, zahvaljujući velikome trudu dr. Milana Adamovića, profesora opće turkologije na Univerzitetu u Göttingenu, sada dostupan i naučnoj javnosti.

Knjiga se sastoji od ovih poglavlja:

- 1) Djelo i njegova povijest (Das Werk und seine Geschichte, 1-9);
- 2) Unikat u Gothi (Das Gothaer Unicum, 9-12);
- 3) Anonimni turski pjesnik (Der anonyme türkische Dichter, 12-15);
- 4) Turski pjesnik Ilyās (Der türkische Dichter Ilyās, 15-18);
- 5) Prozodija (Prosodisches, 18-23);
- 6) O načinu pisanja i osobitostima turskoga jezika (Zur Schreibung und Charakteristik des Türkischen, 23-29);
- 7) Osnovi ovoga izdanja (Grundlagen der vorliegenden Edition, 29-30);
- 8) Tekst u transkripciji (Text in Transkription, 33-278);
- 9) Kazalo riječi (Wortindex, 279-399);
- 10) Faksimili (Faksimile, 403-569).

Jedini rukopis ovoga turskoga prijevoda Kelile i Dimne nalazi su u Istraživačkoj biblioteci u Gothi (Forschungsbibliothek Gotha), gdje se čuva pod signaturom T 189. Manuskript obuhvaća 166 (+1) listova veličine 80. (Dodatni list sa zabilješkama kasnijih čitača ne pripada samome djelu.) Iako je postojanje toga rukopisa objelodanjeno još 1864. godine (M. Pertsch: *Die orientalischen Hand-*

schriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha. 2. Die türkischen Handschriften. Wien, 1864., str. 168-169), zanimljivo je da on desetljećima nije privlačio pozornost turkologa. Stotinu trideset godina nakon njegova prvoga pomena objavljena je Adamovićevo djelo, iz koje saznajemo da je manuskript T 189 krio jedno vrijedno i originalno djelo stare anadolske turske književnosti.

Općenito je poznato da najstariji poznati prijevod Kelile i Dimne na turski jezik potječe iz prve polovine 14. stoljeća, te da ga je sačinio pjesnik po imenu Qul Mes'ūd. Po Adamovićevo mišljenju, utemeljenom na nekim ishodišnim tačkama u samome tekstu, nedatirani rukopis T 189 nastao je između 1368.-1386. godine, tj. tek koje desetljeće nakon Qul Mes'ūdovoga prijevoda. Dakle, osim nedvojbenoga kulturnohistorijskog, književnohistorijskog i literarnog, *Kelile ü Dimne* iz Gothe ima i veliki filološki značaj jer nudi iznimno bogat materijal za proučavanje staroosmanskoga jezika iz 14. stoljeća.

Po Adamovićevo mišljenju, spomenuti rukopis Kelile i Dimne, pjesničkoga djela u formi mesneviye i metru *remel*, najvjerojatnije je nastao u Osmanskome emiratu. U značajnije rezultate rekonstrukcije teksta i potonjih istraživanja treba uvrstiti nove spoznaje o povijesti toga spjeva. Adamović naime drži da su na verziji iz Gothe radila dva turska pjesnika iz različitih radoblja i različitih dijelova Anadolije. Prvi je "anonimni turski prevoditelj, koji je istovremeno bio i pjesnik". Uspoređujući njegov prijevod s najpoznatijim verzijama Kelile i Dimne, autor knjige zaključuje kako se taj prijevod - kako sadržajno, tako i onomastički - podudara s perzijskom verzijom Abu-l-Ma'ālīja Nasrullaha, nastalom u Gazni oko 1500. godine. Drugi se pjesnik znao Ilyas. On je, smatra Adamović, koje desetljeće kasnije redigovao taj prijevod, najvjerojatnije "u Bajazitovo vrijeme

(1389.-1402.), u zemlji Hamid". Drugome pjesniku pripada i šest pogovora pojedinim poglavljima te završno slovo na kraju djela.

Manuskript T 189 nije autograf nego prijepis koji je 1479. godine sačinio izvjesni Süleyman b. Türbedar. Mjesto prijepisa nije naznačeno.

Rukopis iz Gothe objavljen je u cijelosti (4068 distiha), i to u transkripciji i faksimilima. Čitanje i prijevod olakšavaju iscrpan glosar i poglavlje o jezičnim i ortografskim svojstvima teksta. Knjiga je priređena na znanstveno uzoran i znalački način, a njezina temeljna kvaliteta jest u tome što pruža sasvim nova saznanja iz područja turkologije, odnosno filologije i povijesti turske književnosti.

Ekrem Čaušević

Yusuf Has Hacib, KUTADGU BİLİG (Kahire Nüşası), Ankara, Kültür Bakanlığının Yayınları/1341, Yayınlar Dairesi Başkanlığı - Klasik Eserler Dizisi/15, 1996, VII+392 str.

Djelo Kutadgu Bilig napisao je 1069/70. godine Jusuf Has Hadžib (rođen 1017.) koji se ubraja među prve pjesniko-filozofe u ranoj fazi razvitka pisane turske književnosti. Iz njegova se djela može zaključiti da je živio u Balasagunu gdje je stekao veliko znanje postigavši krajnji stepen prosvijećenosti svojom umjetnošću i književnošću. Jusuf je bio učenjak, mislilac, znanstvenik upućen u različite znanosti, moralan i cijenjen čovjek o čemu svjedoči i njegova titula hashadžib (posebni, specijalni vezir) koja se daje samo izuzetno nadarenim pjesnicima. U enciklopedijama se navodi da je bio suvremenik Mahmuta Kašgarlija. Znao je arapski i perzijski jezik, pisao je na turskom. Pretpostavlja se da je bio učenik Ibn Sinaa.

Kutadgu Bilig (*Kut-ad-gu bil-ig /Kutlu mutlu olma bilgisi/ Znanje o tome kako biti čestit i sretan*) predstavlja remek-djelo i vrhunski produkt turske kulture, kojeg dijele zajednički svi Turci na svijetu, a sa gledišta historije filozofije i političke znanosti zajedničko je naslijeđe cijeloga čovječanstva. To je prva pripovjedačka poema u turskoj književnosti i istodobno jedno od najstarijih pisanih književnih ostvarenja u srednjoj Aziji. Relativno je dugačko (6.645 bejtova). Po naravi ovo je didaktičko djelo, premda mu to nije jedini cilj. Pjesnik ga je napisao ujugurskim pismom, na karahanidskom jeziku koji predstavlja najraniju varijantu srednjeistočnog književnog turskog jezika. Posvećeno je Abu Ali al-Hasan Tabgac Bugra Hanu (umro 495/ 1102), vladaru istočnih Karahanida, koji je izuzetno cijenio pjesništvo, a dovršeno je 462/ 1069-70 godine u Kašgaru. Kutadgu Bilig nije samo knjiga historije koja prenosi događaje iz prošlosti, ni geografija što opisuje različite krajeve i gradove, niti djelo koje objedinjuje rješenja vjerskih znanstvenika o nekome problemu, ni filozofija što se oslanja na mudre misli filozofa-mistika, niti pak knjiga savjeta koja se temelji na mudrim podukama šejhova a nije ni samo zbirka pohvalnica/ medhija nekome vladaru. Kutadgu Bilig je i djelo moralnih dilema, analize društva i ljudske psihe, knjiga o principima državnog uređenja gdje je pjesnik oličenje savjesti zajednice, hladni promatrač i istodobno saučesnik u događajima. Djelo je na indirektan način izazov ljudskome duhu, sa naizgled nerješivim, stalno aktualnim problemima. Drago je kako intelektualnim krugovima tako i običnome svijetu zbog tematike kojom se bavi i načina obraćanja čitateljima.

Ubrzo nakon što je dovršen Kutadgu Bilig je bio na neki način zapostavljen jer se stoljećima koristio u vrlo uskome okruženju, među visoko obrazovanim pjesnicima i učenicima koji su ga prepisivali kako bi stekli ugled kod nekoga vladara.

Ovo je djelo 1825. godine prvi put naučnoj javnosti kritički predstavio Amedee Jaubert. Inače, o jeziku i datumu nastanka djela prvi je pisao Hermann Vambrey (1870). On je napravio transliteraciju sa ujugorskog pisma, preveo oko 1000 bejtova i sačinio rječnik na osnovu obrađene građe. Suvremena turska lingvistika ima neke jezičke zamjerke ovom prijevodu ali jako cijeni njegov istraživački rad na ovome području. Nakon toga Radlof je dao veliki doprinos popularizaciji Kutadgu Biliga baveći se konsonantskim sistemom ujugorskog pisma. Pažnju dakako privlači i jedan mali esej u kojem je A. Samoylovič napravio usporedbu motiva koji se nalaze u Kutadgu Biligu i motiva u Šahnami.

Kutadgu Bilig do nas stiže kroz tri rukopisa/prijepisa (manuskripta): *Manuskript iz Herata* ili *Bečki rukopis* (datiran 842/1439. godine, prepisan ujugurskim pismom u vrijeme sultana Mehmeda Fatih), *Manuskript iz Fergane* (prepisan arebicom u XIII stoljeću), i *Manuskript iz Kaira* (nedatiran, prepisan arebicom, izuzetno lijepim rukopisom).

Ministarstvo za kulturu Republike Turske objavilo je 1996. godine i za naučnu i za širu javnost faksimil kairskoga rukopisa djela Kutadgu Bilig. Ovo izdanje je jedno od najnovijih izdanja sa faksimilom nekog od poznatih rukopisa Kutadgu Biliga. Uočljivo je da ovaj kairski manuskript, koji potiče iz XIV stoljeća, ima 72 odvojena poglavlja (bab). Arapski tekst broji 392 strane. Djelo je u formi mesnevice.

Iz uvodnoga dijela saznajemo kako je ovaj manuskript pronađen u Državnoj biblioteci Egipta, u Kairu, gdje se i sada čuva (Nacionalna biblioteka Egipta, br. 168). Saznajemo također da je ovaj rukopis prepisan za turskoga zapovjednika Izeddina Aydemira u XIV stoljeću. Pronašao ga je direktor biblioteke Moritz 1896. godine, gotovo pola stoljeća prije

nego je Tursko lingvističko društvo (Türk Dil Kurumu) objavilo rad kao faksimil 1943. godine. Uvodni dio je na turskom i na engleskom, u kojem se najavljuje da će sljedeća izdanja biti faksimili iz Beča i Fergane. Poslije tevhide, nata i spominjanja četvorice ashaba, što se nalazi na početku djela, dolazi medhija (pohvalnica) vladaru Ulug Bugra Hanu koja je smještena unutar prekrasnog opisa sunčanoga ljeta. Slijede poglavlja koja govore o odabiru, jasnoći, koristima i lošim dejstvima jezika koja su donijela slavu "sinu čovjeka" na polju znanosti i mudrosti. Nakon ovoga, dok se djelo nudi čitateljima i objašnjavaju njegovi osnovni dijelovi i zamisli, otpočinje radnja i zaplet.

Prema stručnjacima iz oblasti turske književnosti najbolji je kritički prikaz ovoga djela dao Rešit R. Arat koji je priredio "Metin" (tekst Kutadgu Biliga), "Tercüme" (prijevod na suvremeni turski) i "Indeks" kao posebne knjige zajedno sa svojim učenicima.

Kako se da primijetiti pažljivim listanjem ovog faksimila kairskoga rukopisa, u ovome djelu pjesnik, koji otkriva i nastavlja ujugursku tradiciju u ovoj oblasti ostavljajući je u naslijeđe turskome književnom jeziku, koristi aruz-metar. Osnovni je dio djela, koji je raspoređen pod 88 naslova zajedno sa dodatkom, napisan u skraćenom mutekarib metru, dakle, u formi *fa'ülun fa'ülun fa'ülun fa'ül*. Od 1-6520. bejta/distiha (u formi mesnevice) postoji rima. U nekim se dijelovima faksimila može uočiti i forma kaside *aa ba ca*. Pjesnik u djelu koristi u pročišćenoj formi i metar za koji možemo reći da predstavlja, unatoč svojoj jednostavnosti, nešto novo za taj period razvoja turske književnosti. Na osnovu prijevoda na suvremeni turski od R. R. Arata, ne samo stručnjaci već i šira čitalačka javnost može se diviti brojnim slikovitim, živim opisima ljudi i događaja, dinamičnim monolozima i objašnjenjima u formi poluhikaje i poluparabole. Iako se pjesnik, po oc-

jeni kritičara, idejama izdigao iznad svoje sredine, ne treba zaboraviti da je i on također osoba iz te sredine i da je primoran u svojim mislima i opisima koristiti se materijalom iz te sredine i vremena pa i pjevati u formi i pravilima koja će biti razumljiva toj sredini i vremenu. Zato je i sam način pisanja svjedočanstvo o jednom minulom vremenu, izuzetno značajnom za turski narod.

Po Aratu, Kutadgu Bilig se temelji na četiri principa (neng) koji su ovako predstavljeni: 1. ispravan zakon (köni törü) - Kün Togdi (vladar), 2. sreća (kut) - Ay Toldi (vezir, ministar), 3. pamet (ukuş) - Ögdülmiş (vezirov sin), 4. kraj života (akibet) - Odgurmış (zahid, asketa). Ovi likovi, koji su prikazani sa svim svojim mahanama i prednostima, njihovi susreti, razgovori, teoretiziranja, rasprave i živopisni opisi u dramskome duhu kao da potiču iz posljednjega perioda u razvoju turske književnosti.

U brojnim se poglavljima objašnjavaju funkcije: vladara, vezira, komandanta, specijalnog ministra, savjetnika vladara, ambasadora, tajnika (srx katibi), blagajnika, glavnoga kuhara. Pjesnik-mislilac bavi se ponašanjem pojedinaca, govori o tome kako postati sretan i, što više ulazi u različita poglavlja, sve se više bavi smislom življenja. Ovo je djelo, dakle, i svjedočanstvo o jednoj prosvijećenoj sredini i vremenu u kojem su Turci čovječanstvu ostavili svijetle primjere koje treba slijediti a koje krase općeljudske vrijednosti.

U Kutadgu Biligu, govoreći o idealnom ustrojstvu života, koji i jeste temeljni cilj i zadatak, pjesnik dopire do ambijenta unutar toga ustrojstva i daje važno mjesto realizmu. U isto vrijeme Kutadgu Bilig daje pouzdane informacije o dinamici društvenoga života u administraciji, osnovna pravila ponašanja onih koji služe vladaru, kao što su: dvorska straža, narod, plemstvo, znanstvenici, liječnici, iscjelitelji od sihra, tumači snova, astrono-

mi i astrolozi, pjesnici, zemljoposjednici, trgovci, dreseri životinja, zanatlije. Ulazi se u analizu odgajanja potomstva, načinu sklapanja uspješna braka i ponašanju na javnim mjestima. Pokušava se dati ekonomski program sa vanjskom i unutarnjom politikom države koji omogućuje uspješan život svakoj osobi u sigurnosti i slobodi.

U Kutadgu Biligu mogu se naći i duboki tragovi turske kulture prije islama, a narodne poslovice što ih je Jusuf pribilježio mogu se kasnije vidjeti i kod ostalih književnika. Opisivanje svakodnevnog života i ustrojstva jedne idealne muslimanske zajednice sa elementima tesavvufa daje djelu posebnu vrijednost.

Sa aspekta jezika i književnosti Kutadgu Bilig je važno djelo sa svim osobinama i prefinjenošću pjesničke umjetnosti, pisano književnim jezikom toga doba.

O tome je li Kutadgu Bilig originalno djelo postoje različita mišljenja. Po Bartholdu ovo djelo nije posve originalno budući da na Istoku postoji nekoliko sličnih knjiga savjeta ove vrste. S. Çagatay smatra da je djelo preuzeto iz indijskih knjiga savjeta. T. Josef drži da je djelo nastalo pod utjecajem kineske i iranske književnosti. Fuad Köprülü u ovome djelu vidi utjecaj Ibn Sinaa. Nasuprot njima, drugi opet smatraju ovo djelo čistim produktom turske tradicije upravljanja državom. H. Wambery, A. Bombaci i A. S. Levend smatraju da je ovo didaktičko djelo napisano pod utjecajem islama. Po R. R. Aratu ovo djelo precizira neke funkcije i službe društva i pojedinaca koji ga grade. Caferoğlu iznosi stav kako je to prvo klasično ostvarenje na turskome jeziku u srednjoj Aziji. Ima i onih koji misle da Kutadgu Bilig predstavlja samo nastavak staroujgurske književne tradicije. Ova različita mišljenja, premda su samo pretpostavke različitih istraživača, svojevrsni su dokaz da se radi o djelu koje je davno izašlo izvan državnih i nacionalnih

granica i postalo zbiljski internacionalno i aktualno čitav jedan milenijum nakon što je napisano.

Adnan Kadrić

Salih Trako i Lejla Gazić, KATALOG RUKOPISA ORIJENTALNOG INSTITUTA U SARAJEVU - LIJEPA KNJIŽEVNOST, Orijeentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XX, Sarajevo 1997., 410 str.

U svojoj ediciji *Posebna izdanja Orijeentalni institut* je dosad izdao tri kataloga: *Katalog perzijskih rukopisa* (Posebna izdanja XII, Sarajevo, 1986.) autora Salih Trake, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini* (Posebna izdanja XV, Sarajevo, 1988.) autora Vanče Boškova i ovaj koji je pred nama - *Katalog rukopisa Orijeentalnog instituta - Lijepa književnost*, a koji je svojevremeno urađen u okviru makroprojekta, čiji je cilj bio katalogizacija svih rukopisa Orijeentalnog instituta.

Katalog sadrži sljedeća poglavlja:

- Predgovor (str. 7-12),
- Preface (str. 13-19),
- Izvori i literatura (str. 21-22),
- Tabela transkripcije (str. 23),
- Arapski rukopisi (str. 25-52),
- Turski rukopisi (str. 53-178),
- Perzijski rukopisi (str. 179-243),
- Alhamijado (str. 233-243),
- Medžmue (str. 245-346),
- Indeksi: Indeks naslova (str. 349-359); Indeks naslova u transkripciji (str. 361-367); Indeks autora (str. 369-380); Indeks prepisivača (str. 381-384); Indeks vlasnika (str. 385-388); Indeks vakifa (str. 389); Indeks geografskih naziva (str. 391-395); Indeks ostalih imena (str. 397-405),
- Tabelarni pregled inventarnih brojeva rukopisa i rednog broja u Katalogu (str. 407-410).

Već u samom *Predgovoru* autori nam ukazuju na metodu prezentiranja i obrade rukopisne građe. Kao što se iz samog sadržaja može vidjeti, osnovni princip podjele je bio jezik na kojem je ova književnost stvarana: arapski (59 rukopisa), turski (280 rukopisa), perzijski (138 rukopisa) i bosanski - preciznije alhamijado književnost (12 rukopisa), s tim da posebnu grupu čine zbornici književne građe - medžmue (75 rukopisa). Unutar ove osnovne podjele rukopisi su prezentirani po hronološkom principu, što znači po vremenu nastanka djela, a ukoliko ima više primjerala istog djela predstavljeni su po vremenu nastanka prepisa. Ovo se odnosi i na komentare i superkomentare. Uz ovo treba dodati da su autori odlučili da se već ranije obrađeni rukopisi u *Katalogu perzijskih rukopisa* ponovo uvrste i u ovaj *Katalog*, da bi, tvoreći jednu cjelinu - kako kažu autori - svi rukopisi iz lijepe književnosti, koji su se nekada nalazili u Orijeentalnom institutu, bili u jednoj knjizi. Ovakav izbor tekstova smatramo potpuno opravdanim.

Uz pojedinačnu obradu rukopisa autori su dali mnogo više podataka nego što se obično daje u novijim katalogizima. (Uporediti: Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*; Y. Sauvan et M. Balty-Guesdon, *Catalogue des manuscrits arabes*, Bibliothèque Nationale de France, Paris, 1995.; E. Fagnan, *Manuscrits de la Bibliothèque Nationale d'Algérie*, Bibliothèque Nationale d'Algérie, 1995.; Stoyanka Kenderova, *Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia, Bulgaria - Hadith Sciences*, Al-Furqan, London, 1995. i druge.) Zahvaljujući ovome, i pored toga što su rukopisi Orijeentalnog instituta spaljeni u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, sačuvani su podaci koji istraživačima kulturne i opće istorije Bosne i Hercegovine nude solidnu građu za proučavanje naše prošlosti.

Po pravilu, navedeni su svi bitni podaci: kataloški i (nekadašnji) inventarski broj, naslov djela (arapskim pismom i u transkripciji), sadržaj ili tema djela, podatak o autoru i godini nastanka djela, poziv na izvore i literaturu, početak (incipit) i kraj (explicit) djela, zatim, ukoliko se nalaze u rukopisu, podaci o prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka prepisa, nekadašnjim vlasnicima, vakifima ili bibliotekama u kojima su se nekada nalazili. Neke bilješke koje su se autorima učinile posebno interesantne ili značajne date su u originalu i u parafrazi na bosanski jezik. Tu je, također, i tzv. formalni opis rukopisa, odnosno podaci o vrsti poveza i papira, vrsti pisma i njegovim karakteristikama, boji tinte, načinu obilježavanja naslova i podnaslova osnovnog teksta u odnosu na komentar i sl. Detaljnije su opisani posebno ukrašeni rukopisi, bilo da je riječ o povezu ili iluminiranom tekstu.

Rukopisi na turskom jeziku, koji su najbrojniji, sadrže veći broj divana. Divani, pjesničke zbirke jednog autora, interesantna su književna građa za izučavanje opusa jednog poete, ali i za izučavanje historijskih i društvenih okolnosti u kojima je pjesnik živio i stvarao. Za nas su tu najinteresantniji divani naših pjesnika koji su pjevali na turskom jeziku, kao što su: *Divan* i *Varidat* Hasana Kaimije iz Sarajeva (XVII st.), *Divan* Sabita Užičanina (XVII-XVIII st.) i *Divan* Fadil-paše Šerifovića iz Sarajeva (XIX st.).

U rukopisima na perzijskom jeziku, u ovom katalogu najviše je zastupljena poezija, jer među orijentalnim jezicima on slovi kao jezik poezije. Najpopularniji je *Đulistan* Šejh Sadije (41 rukopis) i *Pendnama* Feriduddina Attara (44 rukopisa).

Arapski rukopisi su u manjem broju u odnosu na turske i perzijske rukopise, jer na našim prostorima on nije bio "jezik umjetnosti". Popularnost nekih djela na ovom jeziku kod nas potvrđuje broj sačuvanih primjeraka rukopisa. Ilustrativan je

primjer čuvane kaside pod naslovom *Kasidetu 'l-burda* od Šarafuddin Abu Abdullah Muhammad b. Sa'id al-Busirija iz XIII stoljeća. U ovom katalogu ima 19 prepisa teksta i komentara ove kaside.

Poglavlje sa alhamijado književnošću (književnost na bosanskom jeziku pisana arapskim pismom) je manje obimom, ali su to vrlo značajni rukopisi s aspekta proučavanja naše kulturne baštine čiji su autori: Hevai Uskufi, Ilhami Žepljak, Šejh Sirrija Sikirić, Omer Humo i Muhamed Rušdi. Tu je i jedna kasida pjesnika Ajvaz-dede, po navodu autora, najstarija pjesma pisana arapskim pismom na bosanskom jeziku.

Zasebno poglavlje čine medžmue sa uglavnom književnim sadržajem. Pisane su na sva tri jezika. Medžmue su sastavljali, skupljali i ispisivali domaći ljudi za sebe; iz osobnih interesa i potreba. Oni su u njih unosili po svom ukusu ono što su smatrali vrijednim za trajan spomen, često sa sadržajem na različitim jezicima. Interesantne su mostarske medžmue pod rednim brojem 505 i 506, u kojima su zastupljene pjesme uglavnom mostarskih pjesnika, ali i drugih domaćih pjesnika; zatim pod brojem 519 je medžmua sa književnim sadržajem; pod brojem 524 je medžmua ispunjena većinom ilahijama i dr.

Na kraju *Kataloga* su indeksi naslova, autora, prepisivača, vlasnika, vakifa, geografskih naziva i ostalih imena.

Zahvaljujući ovom katalogu ostao je pisani trag o zbirci rukopisa koja je samo u jednom danu, 17. maja 1992. godine, izgorjela u plamenu vatre i mržnje usmjerene protiv Bošnjaka i njihove bogate kulturne baštine.

Sabaheta Gačanin

CATALOGUE OF ARABIC MANUSCRIPTS IN SS CYRIL AND METHODIUS NATIONAL LIBRARY, SOFIA, BULGARIA - ḤADĪTH SCIENCES. Compiled by Stoyanka Kenderova. Edited by Muhammad Isa Waley. Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, London 1995., XXV + 439 str.

Islamski rukopisi čine sastavni dio intelektualnog i kulturnog naslijeđa islamske civilizacije kroz četrnaest stoljeća, od Časnog Kur'ana do današnjeg doba, a cilj Fondacije Al-Furqan je da prikuplja i širi podatke koji doprinose obogaćenju saznanja u toj oblasti. U tom cilju je ova Fondacija već ranije objavila priručnik pod naslovom *World Survey of Islamic Manuscripts*, a objavljivanje kataloga rukopisnih zbirki predstavlja slijedeći zadatak koji je ova Fondacija predvidjela u svom radu. Prvi katalog koji se objavljuje pod pokroviteljstvom i materijalnim pokrićem ove institucije je katalog u kome su obrađeni rukopisi na arapskom jeziku iz oblasti hadiskih nauka, a koji se čuvaju u Nacionalnoj biblioteci u Sofiji, a kako u *Predgovoru* ove knjige (str. vii-viii) kaže osnivač i direktor Fondacije Ahmed Zaki Yamani, oblast hadiskih nauka je jedna od osnovnih oblasti istraživanja, a zatim iznosi nadu da će i ostali katalogi koji se pripremaju uskoro biti objavljeni i predstavljati prvi korak Fondacije prema očuvanju ovog neprocjenjivog naslijeđa.

U opširnom *Uvodu* (str. ix-xxv) autorica kataloga Stoyanka Kenderova iznosi kratak historijat zbirke islamskih rukopisa Orijentalnog odsjeka kao jedne od najstarijih zbirki Nacionalne biblioteke u Sofiji, osnovane 1878. godine. Od tog vremena do 1993. godine, kada je pripreman ovaj uvodni dio, ukupan broj orijentalnih rukopisa dostigao je 3.698 kodeksa, od kojih je najviše - preko 3.000 - arapskih rukopisa, turskih je oko 500, a oko 140 rukopisa je na perzijskom jeziku.

Mnogi od ovih rukopisa su kataloški obrađeni, neki katalogi su i objavljeni, a pojedini nisu ni do danas štampani, kao što je katalog turskih rukopisa čiju je detaljnu obradu još davne 1942-1960. godine izvršio Boris Nedkov.

Govoreći o katalogu koji se ovdje predstavlja, autorica navodi da su u 243 opisa rukopisa obuhvaćena 124 naslova djela koja su sačuvana kompletna ili fragmentarno. Materijal je podijeljen u četiri dijela:

- I: Uṣūl al-Ḥadīth (br. 1-28)
- II: Šest velikih zbirki (al-Ṣiḥāḥ al-sittah) (br. 29-66)
- III: Ostale zbirke (br. 67-192)
- IV: Zbirke četrdeset hadisa (Arbaʿūn Ḥadīthan) (br. 193-243)

Svaki dio počinje osnovnim djelima, a zatim slijede komentari, skraćene verzije i izvodi.

U *Uvodu* je u osnovnim crtama opisan sadržaj svakog od ovih dijelova, a ukazano je i na najznačajnije rukopise u pojedinim dijelovima, pri čemu je posebno istaknuto da je u dijelu II, među 13 prijepisa Buharijevog djela al-Ġāmiʿ aṣ-Ṣaḥīḥ i najstariji datirani prijepis u cijeloj rukopisnoj kolekciji Orijentalnog odsjeka (rukopis pod rednim brojem 29, prepisan 407/1017. godine).

Opis svakog rukopisa sadrži elemente koji su podijeljeni na pet osnovnih jedinica:

- I: Predstavljanje djela, njegovog autora i rukopisnog primjerka koji se opisuje,
- II: Fizički opis rukopisa,
- III: Paleografske i kodikološke karakteristike,
- IV: Porijeklo, bivši vlasnici i historijat rukopisa,
- V: Literatura.

Ovih pet osnovnih jedinica ustvari predstavljaju 27 elemenata koji su obuhvaćeni opisom svakog pojedinog rukopisa i koji su ovdje detaljno predstavljani.

To su: 1. Redni (ili kataloški) broj opisa; 2. Inventarni broj rukopisa; 3. Naslov djela; 4. Ime autora; 5. Kratak opis djela; 6. Karakteristike rukopisnog primjerka koji se opisuje; 7. Početak i kraj rukopisa; 8. Broj folia; 9. Veličina folia; 10. Dimenzije teksta; 11. Broj redaka na stranici; 12. Okvir teksta - ako postoji; 13. Stanje sačuvanosti rukopisa; 14. Datum prijepisa; 15. Mjesto prijepisa; 16. Ime prepisivača; 17. Papir i vodeni znaci; 18. Tinta; 19. Vrsta pisma; 20. Vokalizacija teksta; 21. Kustode; 22. Marginalne i interlinearne bilješke; 23. Dekoracija teksta; 24. Povez; 25. Oznaka za kaligrafski vrijedne rukopise; 26. Pečati, podaci o bivšim vlasnicima, uvakufljenju i druge bilješke; 27. Literatura.

Za svaki od navedenih elemenata date su karakteristike i po potrebi navedeni primjeri koji objašnjavaju potrebu donošenja podataka koje određeni element sadrži.

Sam kataloški dio knjige (str. 1-360) sadrži, kako je to i u uvodnom dijelu navedeno, opis 243 rukopisa iz područja hadisa, a svaka jedinica, pored rednog i inventarnog broja, naslova arapskim pismom i u transkripciji, sadrži sve one elemente koji su naprijed navedeni, a mogli su se iskazati u obradi određenog rukopisa. Pored svih onih podataka koji su uobičajeni u kataloškoj obradi rukopisa na orijentalnim jezicima, a koji su sa manje ili više razlika u pristupu katalogizaciji jedinstveni, postoje i obrade u kojima su kroz sadržaj usputnih bilježaka date specifične informacije o okolnostima u kojima je rukopis prepisan, o kulturnom okruženju u kome je nastao i sl. Takve obrade, osim onog strogo stručnog pristupa u izradi kataloga, nose i dio kulturnohistorijskog osvrtu na sadržaj rukopisa koji se obrađuje. Takve informacije nalazimo i u ovom katalogu.

Nakon kataloškog dijela doneseni su indeksi koji predstavljaju veoma važan i

koristan dodatak svakom katalogu rukopisa. Ovdje su doneseni slijedeći indeksi: *Indeks naslova - u transkripciji* (str. 361-375) i *arapskim pismom* (str. 376-393), *Indeks autora, sakupljača i komentatora* (str. 394-407), *Indeks prepisivača* (str. 408-415), *Indeks bivših vlasnika* (str. 416-423), *Indeks vakifa* (str. 424-426), *Indeks ostalih imena spomenutih u rukopisima* (str. 427-430), *Indeks geografskih naziva* (str. 431-435), *Indeks biblioteka* (str. 436), te *Indeks početaka (Incipit)*.

Na kraju knjige doneseni su: *Popis literature, Konkordans inventarnog broja rukopisa i rednog broja u katalogu i Tabela datiranih rukopisa*.

Katalog sadrži i 15 fotografija u koloru i dvije crno-bijele fotografije kao ilustraciju za rukopise koji imaju iluminirane naslovne vinjete, ukrašene poveze, podatke o prepisivačima - prvenstveno iz Bugarske, bilješke o uvakufljenju ili pečate bivših vlasnika.

Treba napomenuti da je knjiga objavljena na engleskom jeziku, što je jedan od uvjeta koje zahtijeva Fondacija Al-Furqan za publikacije koje izdaje, a što omogućava lakše korištenje podataka iz kataloga istraživačima iz cijelog svijeta.

Lejla Gazić

THE TURKIC PEOPLES OF THE WORLD. Edited by Margaret Bainbridge. Kegan Paul International, London and New York, 1993., 403 str.

U nizu raznorodnih publikacija o suvremenim turkijskim narodima, objavljenim u zadnjih petnaestak godina, po svom obimu i pretencioznosti izdvaja *The Turkic Peoples of the World*, zbornik znanstvenih radova što ga je priredila dr. Margaret Bainbridge, predavačica turskoga jezika na Visokoj školi orijentalnih i

afričkih studija Londonskoga Sveučilišta. Iz teksta njezine zahvale (*Acknowledgements*, str. XIII) saznajemo da su autori publiciranih tekstova turkolozi i specijalisti iz drugih (bliskih) područja, te da su u zborniku tiskani prilozi s većega broja jednodnevnih znanstvenih skupova, koje je spomenuta škola organizirala u razdoblju 1978.-1987. godine.

U kratkome predgovoru (*Preface*, str. VII-XII) M. Brainbridge daje uopćene napomene o starim i suvremenim turkijskim narodima, o njihovoj zemljopisnoj rasprostranjenosti i turskoj ekonomskoj emigraciji u zapadnoj Evropi i Australiji, potom i o samome zborniku koji je priredila. Iza toga slijede popis autora s biografskim podacima (str. XIV-XX) i napomene o terminima i načinu njihova pisanja (str. XXI-XXII).

Iz predgovora se može saznati kako zbornik radova *The Turkic Peoples of the World* ima za cilj progovoriti o *manjinskom* statusu turkijskih naroda koje, "unatoč njihovim rodoslovnim, jezičnim, povijesnim, kulturnim, vjerskim i drugim sponama", razdvajaju državne granice različitih zemalja: Bugarske, Grčke, Jugoslavije (riječ je o bivšoj SFRJ), Rumunjske, Irana, Sirije, Iraka, Afganistana, SSSR-a (knjiga je priređena prije raspada te zemlje u augustu 1991. god.), Mongolije, Kine i dr. Iako gdjekada u napetim i tjeskobnim relacijama s većinskim stanovništvom zemalja u kojoj imaju manjinski status, turkijski su narodi, po mišljenju M. Brainbridge, desetljećima bili zapostavljani od evropskih medija. Nastojeći stoga čitatelju ponuditi što iscrpnije podatke, svaki od uvrštenih radova ovoga "pionirskoga djela" započinje povijesnim *backgroundom*, da bi, nakratko iza toga, pozornost bila usredotočena na sadašnjost, odnosno skoriju prošlost: manjinski status konkretnoga (turkijskog) naroda u granicama konkretne države, apsolutni i relativni broj i zemljopisnu distribuciju njegovih pripadnika, njihov

društveni i ekonomski status u odnosu na pripadnike većinskoga naroda, položaj žene, jezičnu situaciju i obrazovanje na materinskome jeziku, medije, vjerski život, vjerske institucije itd. Zanimljivo je (i vrlo pohvalno) da je svoje mjesto u toj knjizi dobila i turska ekonomska emigracija ("gastarbeiteri") u zapadnoevropskim zemljama i u Australiji.

Dakako, neki su turkijski narodi sada već bivšega SSSR-a samo uvjetno mogli biti smatrani manjinskim. Tu ubrajamo one koji su u svojim matičnim republikama imali apsolutnu većinu (Azerbajdžance, Uzbeke, Turkmene i Kirgize) i koji su, nakon raspada SSSR-a, izborili nezavisnost. Status nezavisne države (republike) danas ima i Kazahstan, ali je broj Kazaha (6,6 mil.) po rezultatima popisa iz 1989. godine za svega 400 hiljada veći od broja Rusa. Budući da je zbornik posvećen problemima turkijskih manjina, o Turcima Republike Turske nije napisan zaseban tekst. No priloženi rad o Turskoj govori o jednom vrlo zanimljivom aspektu ovoga problema: povijesti i aktualnome statusu turkijskih ("neosmanskih") imigrantima i (usputno) kršćanskih manjina u toj zemlji.

S izuzetkom prvoga (Historical Introduction, *Jean-Paul Roux*, str. 1-30), koji se tiče opće povijesti turkijskih naroda, svi su radovi u ovoj knjizi razdijeljeni u tri skupine:

- I skupina: Turci (The Turkic peoples) u a) Afganistanu (autor *M. Yapp*, str. 33-39); b) Bugarskoj (*F. Yasemeen*, str. 41-52); c) Kini (*L. K. Benson*, str. 53-83); d) na Cipru (*R. Oakley*, str. 85-117); e) Finskoj (*J. Aro* i *H. Halen*, str. 120-124); f) Grčkoj (*J. M. Wagstaff*, str. 125-144); g) Iranu (*P. Oberling*, str. 145-158); h) Iraku (*R. I. Lawless*, str. 159-178); i) Mongoliji (*A. Sanders*, str. 179-200); j) Rumunjskoj (*G. Schöpflin*, str. 201-205); k) Siriji (*C. H. Bleaney*, str. 207-213); l) SSSR-u (*J. C. Dewdney*, str. 215-295); m) Jugoslaviji (*F. W. Carter*, str. 297-347);

- **II skupina:** Turska: "Vanjski (tj. neosmanski) Turci" (Turkey: "Outside Turks", autor *A. Mango*, str. 345-360);

- **III skupina:** Turski imigranti u Australiji (*J. Marcus i J. Martin*, str. 365-382); b) Turski emigranti u zapadnoj Evropi (*W. Hale*, str. 383-403).

Svi tekstovi obogaćeni su tabelama s različitim statističkim podacima i zemljopisnim kartama gore pobrojanih zemalja.

Svaki zbornik, pa tako i ovaj, obuhvaća radove koji su po svojoj znanstvenoj i stručnoj kvaliteti neujednačeni. Po mome uvjerenju, rad F. W. Cartera o Turcima u (bivšoj, SFRJ) Jugoslaviji nedvojbeni je pokazatelj takvih neizbježnih kvalitativnih oscilacija.

Već na samome početku toga članka autor konstatira kako je u Jugoslaviji teško definirati ko je "Turčin" budući da je ta riječ sve do 1950. godine bila istoznačana s riječju "musliman" (str. 297). Uočimo li da je rad napisan 1989., tj. dvadesetak godina nakon što je Muslimanima "priznat" status konstitutivne nacije, navedena je konstatacija posve besmislena. No Carter se osjeća obaveznim napomenuti kako će, valjda da bi izbjegao zbrku, za Turke nadalje rabiti termin "turkofoni govornici" (Turkish - speaker). "Turkofone govornike" potom dijeli u dvije velike skupine: 1) etničke Turke, tj. imigrante koji su se u vrijeme osmanskih osvajanja nastanili na području današnje Makedonije; 2) *domorodačko ("indigenous") stanovništvo koje je, nakon što je uspostavljena osmanska vlast na njihovu teritoriju, zamijenilo ("changed") svoj materinski jezik turskim, posebice u Bosni* (sic!, str. 299, podvukao E.Č.). Njegovo daljnje nastojanje da razmrsi pojmovne i povijesne relacije između te dvije "vrste Turaka" (E.Č.) dovodi do još veće zbrke. Napominjući da su izvori i znanstveni radovi o porijeklu bosanskih muslimana proturječni (riječ je o nedoumicama u vezi s tzv. bogumilskom hipotezom), Carter ne propušta citirati mišljenje kako u nji-

hovim venama ipak teče i nešto orijentalne ("turske") krvi, što je "posljedica sklapanja brakova među pripadnicima iste vjere". Na koncu toga povijesnog pregleda autor razvrstava jugoslavensko stanovništvo [tačnije: one koji su svojedobno bili tretirani ("klasificirani") kao Turci] u ove podskupine: "Osmanli" (Ottoman), Vardariotes, Uzès and Konariotes, Turkomans (Juruke, E.Č.), Tatars, Gagauz (Christian Turks), Gypsies, Pomaks, Chams (Muslim Albanians of Chamuria), Arnauts (Muslims Albanians of Old Serbia) and Bosnians (*Muslim Serbs*) (podvukao E. Č., str. 299). No bacimo li pogled na kraj njegova rada, uočićemo i rečenicu koja doslovce glasi: "The Bosnian Muslims are Slavs, unlike most of their coreligionists in today's Yugoslavia" (str. 329).

Ovakav galimatijas u radu sa znanstvenim pretenzijama otvara sljedeća pitanja: Zbog čega je u članak o Turcima u Jugoslaviji potrebno uvoditi narode koji nemaju baš nikakve rodoslovne veze s Turcima? U bizantskim izvorima Mađare često nazivaju Tatarima, no je li to iz aspekta tatarske povijesti uopće relevantno? Je li svojedobna identifikacija neturskih podanika Osmanskoga carstva s Turcima bila uvjetovana *etničkim* ili *vjerskim* (u širem smislu i kulturno-civilizacijskim) faktorima? No iako i sam konstatira da su bosanski muslimani slavenskoga porijekla (ne zaboravimo da je rad posvećen "jugoslavenskim" Turcima), Carter se neprestano osvrće na Bosnu i Bošnjake (dakako, on taj termin ne koristi), njihov jezik ("koji je osobit po turcizmima"), vjerske i obrazovne institucije itd. Stoga se katkada stvara dojam da izjednačuje etničku (tursku) i vjersku (islamsku) komponentu. Nadalje, tvrdnje da su Bošnjaci srpskoga porijekla (dakako, uveliko su korišteni radovi srpskih historičara), *da su zamijenili materinski jezik turskim* itd. toliko su besmislene da na njihov komentar ne treba trošiti riječi. Relevantni znanstveni radovi pobijaju takve (pojednostavljene) dihoto-

mije sa znakom apsolutne jednakosti (npr. Bošnjaci = bogumili, Bošnjaci = Hrvati, Bošnjaci = Srbi). Povijesni su procesi toliko zamršeni da se naprosto ne daju podvesti pod zajednički imenitelj.

Šteta je što su u radu o Turcima u Jugoslaviji pravljene ovakve "povijesne ekskurzije". Jer, onaj dio teksta koji se bavi izričito Turcima u Makedoniji i na Kosovu urađen je korektno. No i sam zbornik u cjelini ima stanovitih nedostataka. Naime, iako objavljen 1993. godine, u njemu nema ni jedne riječi o krupnim promjenama koje su se u međuvremenu dogodile (sлом komunističkih režima). Budući da te promjene za većinu turkijskih naroda znače i povijesnu prekretnicu, o njima se barem u predgovoru moglo progovoriti koje slovo. No unatoč svemu, većina je priloga (posebice onaj o turkijskim narodima u SSSR-u) napisana iznimno kvalitetno, te se može kazati da je ova knjiga u svakome pogledu dobro došla turkoloziima i turkološkoj znanosti.

Ekrem Čaušević

MATERIALIA TURCICA, Band 17. Pontus Verlag, Göttingen 1996., 180 str.

Tiskanje novoga broja ovoga poznatog časopisa, i to nakon pauze od nekoliko godina, pričinilo je radost turkolozima ne samo u Njemačkoj nego i u drugim zemljama gdje je svojedobno imao svoje vjerne pretplatnike. Časopis je još 1975. godine utemeljio dr. Hermann Vary (Bamberg), da bi nakon 16 objavljenih svezaka prešao u ruke novoga izdavača, dr. Milana Adamovića, profesora sa Sveučilišta u Göttingenu.

Pojavom sveska 17 turkologija je od prošle godine postala bogatijom za jedan široko koncipiran časopis, otvoren za najraznovrsnije znanstvene priloge koji se u najširem i najboljem smislu te riječi mo-

gu podvesti pod termin *filologija*. Drukčije kazano, časopisom su koncepcijski obuhvaćeni svi (stari i suvremeni) turkofoni narodi, odnosno njihovi jezici, književnosti, opća i kulturna povijest itd. U vrijeme manje ili više specijaliziranih časopisa, *Materialia Turcica* jedan je od rijetkih u Evropi koji njeguje takav profil.

Svezak 17 sadrži devet izvornih znanstvenih radova. To su: Doerfer, G.: *Sprichwörter aus Nordhorasan* (1-14); Mollova, M.: *Quelques anthroponymes bulgares d'origine turke orientale - asiatique et septentrionale* (15-27); Welz, S.: *Die Sowjetrepublik Turkestan 1918-1924*. (29-76); Salk, G.: *Die türksprachigen Afghanistanflüchtlinge in der Türkei* (67-76); Scharlipp, W.-E.: *Zur Rolle der alttürkischen Runenschrift in der türkischen Gelehrtenwelt* (77-86); Adamović, M.: *Ein weiteres Gedicht von Şeyyād Hamza* (86-102); Knüppel, M.: *Die Karamanenfrage und das Problem der Identität bei den turkophonen Orthodoxen Anatoliens* (103-118); Čaušević, E.: *Das Türkische des Josip Dragomanović* (119-141); Özbek, Y.: *Der mobile Handel Istanbul einst und heute* (143-169).

Na kraju časopisa objavljeno je i sedam prikaza. Knjige *Les turcs, des mots, des hommes* (L. Bazin), *Kelile ü Dimne. Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbibliothek Gotha* (M. Adamović), *Sprichwörter der Kasachen* (prijevod i obrada M. Kirchner), *Archaeologie und Kunst der Seidenstrasse* (H. W. Haussig), *Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten des European Seminar on Central Asian Studies IV*. (priredili I. Baldauf i M. Friedrich), *Das Schamanentum bei den Völkern Mittelasiens und Kasachstans* (W. N. Basilov) i *Prilozi za orijentalnu filologiju 42-43 / 1996*. prikazali su Gerhard Doerfer, Ekrem Čaušević, Karl Reichl, Wolfgang Scharlipp i Milan Adamović.

Ekrem Čaušević

Yrd. Doç. Dr. Hee-Soo Lee (Cemil), İbrahim İlhan, OSMANLI JAPON MÜNASEBETLERİ VE JAPONYA'DA İSLAMİYET, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989., 152 str.

Potruga za zajedničkim, za onim što može spojiti i premostiti ponekad samo fiktivne provalije među narodima svijeta, osobenost je boljeg dijela čovječanstva.

Izazov je veći što veća izgleda geografska i duhovna udaljenost između civilizacija. Između Japana i Turske pruža se čitav kontinent. Ništa manja nije ni duhovna razdaljina među njima. Dijalog islamske filozofije i taoizma već je uspostavljen kroz djelo Toshihiko Izutsu-a "Sufizam i taoizam", i nađene su duhovne spojnice između dva naizgled tako udaljena sistema mišljenja. Djelo koje je ovom prilikom pred nama govori o čisto fizičkom svladavanju velike razdaljine i o kontaktima koji su uspostavljeni između dvije države na dva kraja azijskog kontinenta. Druga tema - islam u Japanu - nužno proizlazi iz ove prve.

Knjiga je podijeljena u četiri dijela. Prvi dio nosi naslov "Japan i Japanci". Ovdje autor najprije iznosi neke opće geografske, kulturološke i historijske činjenice o ovoj dalekoj zemlji. Posebno je zanimljivo poglavlje koje govori o odnosima Japanaca i Evropljana, o zatvaranju Japana prema Zapadu koje je trajalo puna dva stoljeća.

Drugi dio je naslovljen kao "Tursko-japanski odnosi". Ovi odnosi su uspostavljeni prilično kasno, krajem 19. stoljeća (za vladavine sultana Abdulhamida Drugog i cara Meiji-a). Dvije daleke zemlje povezao je, između ostalog, zajednički neprijatelj - Rusija. Nažalost, zbog straha od ove neprijateljske zemlje Osmanlije nisu sprovele u život već sklopljeni ugovor o trgovačkim vezama sa Japanom, ali su budno pratile rat između Japana i Rusije (1905. g.). Pored zvaničnih susreta dviju državnih delegacija, koji su

nabrojani u ovom poglavlju, ipak u sjećanju trajno ostaje jedna nezvanična, gotovo tajna posjeta Japanu. Naime, da se ne bi privukla pažnja neprijatelja, u Japan je 1890. godine stigla osmanska delegacija jednim školskim brodom, čije će ime "Ertuğrul" postati simbolom odnosa dvije zemlje. Nakon tople dobrodošlice i tromjesečnog boravka u prijateljskom okruženju, lađa je na povratku kući uz obale Japana doživjela težak brodolom u kojem je preživio mali broj ljudi. Ova tragedija pretvorila se u faktor zbližavanja. Japanci su spasili preživjele i svojim brodovima ih prebacili u domovinu. Nakon kratkog zastoja, za vrijeme Prvog i krajem Drugog svjetskog rata, odnosi ove dvije zemlje nastavljani su do danas.

U posljednjem poglavlju ovog dijela knjige, "Približavanje Turske i Japana Zapadu", date su neke opaske vrijedne pažnje. Naime, zanimljivo je kako su se ove dvije zemlje na različite načine okretale Zapadu - Turska, može se reći, na svoju štetu, a Japan u svoju korist. Japanci, koje je kao studente u Evropu slao car, ostajali su vjerni domovini i u zemlju su donosili naučna i tehnološka znanja, dok su se, kako navodi autor, turski studenti u Evropi okretali protiv vlastite domovine i od Zapada preuzimali samo formu i način života.

Treći dio knjige nosi naslov "Abdur-rešid Ibrahimov put u Japan" i posvećen je jednom tatarskom muslimanu, rođenom u Rusiji, koji je u Japan putovao početkom ovog stoljeća. Ovaj neumorni čovjek učinio je za širenje veza i za upoznavanje Japanaca sa islamom više nego ijedna delegacija.

Četvrti dio knjige naslovljen je "Islam u Japanu". U ovoj zemlji u kojoj su dominantne religije šintoizam i budizam, gdje su i kršćanski misionari sistematičnim i upornim radom postigli izvjestan uspjeh, islam je najmlađa i najnovija religija s kojom su se susreli njeni stanovnici. Ne ki od razloga za to su, prema navodima

autora, i velika udaljenost Japana od islamskog svijeta, njegova dugogodišnja zatvorenost prema svijetu, zaslijepljenost Kinom i njenom kulturom i religijom, kao i negativna propaganda o islamu koju su vršili portugalski i španski kršćanski misionari. Odgovornost za ovakvu situaciju djelomično leži i na samim muslimanima i islamskim zemljama. No, uprkos poteškoćama i sporom širenju, u Japanu postoji i zajednica muslimana, iako malobrojna. Pored muslimana stranaca, pretežno ruskog porijekla, koji su ovdje potražili utočište nakon Socijalističke revolucije, postoje i muslimani Japanci. Jedan od događaja koji je ostavio snažan utisak na Japance i neke potakao da pređu na islam je to što su tokijska džamija (koju su 1938. g. izgradili izgnanici iz Rusije) i džamija u Kobeu ostale neoštećene u velikim bombardovanjima za vrijeme Drugog svjetskog rata.

U ovom dijelu knjige data je i kratka historija islama u Japanu, kao i popis svih islamskih udruženja i organizacija, te njihove aktivnosti na ovom tlu.

Posebno poglavlje je posvećeno prvim muslimanima Japancima: Abdul Halil Yamadiju i Abdul Hakim Nodiju. Prijelomni događaj za njih dvojicu bila je tragedija broda "Ertuğrul". Skupivši novčanu pomoć za porodice poginulih članova posade, zajedno su se uputili u Istanbul, gdje su toplo i srdačno dočekani. Nakon što su tu boravili izvjesno vrijeme, obojica su prešli na islam. Zajedno s njima, autor nas nije zaboravio upoznati i sa ostalim uglednim muslimanima Japancima.

U ovom dijelu dat je i historijat japanskih džamija. Postoje indikacije da je prva džamija u Japanu izgrađena 1905. godine na mjestu gdje su se nalazili ruski zarobljenici (među kojima je bilo i muslimana, kako pokazuju natpisi na nekim još postojećim mezarima) iz japansko-ruskog rata.

Ovdje ćemo, također, naći i hronološki popis prijevoda Kur'ana na japanski

jezik. Prvi prijevodi nisu bili s arapskog već s engleskog jezika, pa su, tako, nužno trpili neke nedostatke. Prema autoru, najbolji i najpotpuniji prijevod, i to s arapskog jezika, je šesti i zadnji po redu - prijevod jednog od prvih muslimana Japancica - Hadži Omera Mite.

I na koncu zadnjeg dijela knjige autor nam je ocrtao socijalnu i kulturnu situaciju japanskih muslimana danas. Među problemima s kojima se susreće Islamska zajednica u Japanu je i potreba da se iznova izgradi džamija u Tokiju, a jedna od prepreka tome je visoka cijena zemljišta; zatim, kao problem evidentira se i nepostojanje obrazovnih institucija koje bi pružale islamsko obrazovanje na visokom stepenu, nepostojanje islamskih medija i sl.

Ovo je jedna od pionirskih knjiga koja je objavljena sa zadatkom da spoji dva geografski daleka azijska naroda, i to u vremenu kada je, kako kaže Toshihiko Izutsu, razumijevanje među narodima potrebno više nego ikada ("Sufizam i ta'oizam", str. 451).

Sabina Bakšić

Dr. Belkis Temren, BEKTAŞILİĞİN EĞİTSEL VE KÜLTÜREL BOYUTU, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 278 str.

Povijest se čovječanstva i dalje dešava na različite načine dok ljudi između straha i nade maštaju o nekom ljepšem svijetu gdje će što potpunije i lakše realizirati svoje potrebe i ciljeve. Mnogi govore i o "demokratizaciji svijesti" koja se različito shvata, u skladu s vremenom, ljudima i okruženjem. Jedan od derviških redova koji je u povijesti uvijek izazivao različite reakcije kod onih koji su o njemu govorili jeste bektashijski red koji je imao velik utjecaj na turski narod. Nje-

gov je osnivač Hadži Bektaš Veli iz Horosana koji je, možda i zbog vremena u kojemu je živio, imao značajnu ulogu pri ustanovljavanju janjičarskog korpusa. Pristalice mevlevijskog reda ističu njegovu vezu sa Baba Ishakom, rodočelnikom babaijskog derviškoga reda, koji je izazvao pobunu 638/1240. godine.

Ne zna se ko je dao definitivnu formu beктаšijskom učenju budući da se u djelu "Makalat" od Hadži Bektaša, koje je izvorno napisano na arapskome jeziku, ne nalaze tajni obredi i obredi karakteristični za beктаšije. Neosporno je da su i neki historijski izvori pod velikim utjecajem usmene beктаšijske tradicije. Bekтаšijskom se redu jako puno prigovara zbog čuvanja starih, turskih predislamskih običaja i uvođenja nekih heretičkih elemenata u tesavvuf, posebno u onim krajevima gdje je objedinio muslimanske i kršćanske sekte (južna Anadolija i Albanija), zajedno sa njihovim starim učenjima.

Bekтаšije prihvataju opće principe sufijskoga učenja ali su nepažljivi prema osnovnim propisima islama, uključujući i namaz. Po svojim su tajnim doktrinama šiiti, poštivaju 12 imama a osobito Džaferra Sadika dok je hzr. Alija u centru učenja; beктаšije su u nekim krajevima, da bi privoljeli kršćane u islam, zagovarali jednu vrstu trojstva (Allah, Muhammed, Alija) što se u osnovi kosi sa islamskim shvatanjem monoteizma. Od 1. do 10. muharrema obično proslavljaju "noći plača" (matem geceleri) a u XV stoljeću među njima se šire kabalističke hurufijske ideje. Ceremonija primanja novih članova uključuje čak i vino, celibat je posebna institucija u beктаšija (muškarci koji se odluče na celibat/neženstvo nose naušnice) ali nije posve jasno da li je postojao i u ranim periodima razvoja ovoga reda. Imaju svoja mjesta hodočašća (Eskişehir i neka mjesta u Albaniji). U početnom periodu naseljavaju se u Rumeliji, Anadoliji i okolini Kaira a kasnije u Bagdadu i Kerbeli.

Politički je značaj ovog reda zavisio od vrste njegove povezanosti sa janjičarima koji su ranije, kao i ostale institucije kod Osmanlija, bili pod jakim utjecajem vjerskih zajednica i udruženja. Ukidanjem su janjičara ukinute brojne beктаšijske tekije u Carstvu a 1925. godine zabranjen je i rad beктаšijskoga reda u Turskoj tako da ih po popisu stanovništva iz 1952. godine ima oko 30000 (ili oko 0,0005% ukupnoga stanovništva). No, beктаšije nastavljaju sa svojim djelovanjem na Balkanu sa centrom u Tirani. U Turskoj je sada interesantnija pedagoško-odgojna i kulturološka dimenzija beктаšizma iz povijesne perspektive nego stvarni, sadašnji vjerski i politički utjecaj ovoga reda. O ovoj dimenziji beктаšijskog učenja piše i Dr. Belkis Temren u svojoj knjizi "Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu".

U uvodnome djelu autorica knjige otpočinje sa problematiziranjem uloge čovjeka u beктаšijskome učenju. Put je spoznaje te uloge tarikat. Da bi se negdje stiglo mora se imati put; put nije cilj nego sredstvo a cilj jeste otkriti istinu i živjeti sretno u toj spoznaji. Na putu su spoznaje ljudi koji ukazuju na taj put: šejh, pir, baba, dede ili imam.

U prvom se poglavlju (str. 1-8) postavlja pitanje šta je to čovjek, na koji način on postoji, koje je njegovo mjesto u svemiru i šta ga čeka u budućnosti; govori se o uzroku nastanka raznih teorija, naučnih disciplina i umjetnosti. Kako bilježi autorica u knjizi, odgoj predstavlja neprocjenjivo bogatstvo zajednice, posebno sa stanovišta islamskoga učenja. Unatoč činjenici da se islam u VII stoljeću javlja na Arabijskome poluotoku, on nije ostao u granicama nacionalnog, prihvataju ga mnogi narodi, među kojima su i Turci. U ovoj se knjizi postavljaju brojna pitanja: kako je došlo do toga da se uopće pojavi beктаšijsko učenje, kako i gdje nastaje i razvija se, koje su njegove karakteristike,

gdje se prostire sada, za koga se može reći da je bektašija, koje su osobnosti vjervovanja i filozofije bektašijskoga naučavanja, koji su temeljni ciljevi i kakva je današnja interpretacija bektašizma.

Drugi dio knjige pruža najviše podataka, najinteresantniji je i istodobno najopširniji. Autorica se knjige studiozno bavi bektašijskim redom od njegova nastanka do danas. Ukazuje na korijene bektašijskoga reda u filozofiji i vjerovanjima starih Turaka. Narodi srednje Azije stalno su bili na konjima, sa zemljom su najčešće bili povezani nogama svojih konja, gledali su prema nebu, voljeli prirodu i visoka brda. Sve je bilo puno boja; boje su bile najvažniji simbol u njihovom životu. Najljepša je za njih "nebeska boja" (svijetloplava) koja je sveta i iznad svega, kao i samo nebo. Neka turska plemena počinju koristiti izraz "nebeski Turci". Prije primanja islama šamanizam je bio najraširenije učenje kod Turaka o čemu i danas postoje brojni tragovi. Ideje su se budizma, zoroastrizma, mazdeizma i maniheizma razumijevale preko šamanizma. Kako se u knjizi navodi, islam se među Turcima počinje širiti već od VIII stoljeća. Saltuk Bugra Han 940. godine ubrzao je širenje islama kao vjere ali muzika iz predislamskih rituala, ples i poezija nastavljaju svoj razvoj unutar različitih sufijskih džemata koji kasnije prerastaju u derviške redove. Ostaju u drugačijoj formi različiti kultovi i motivi iz drevnih vremena kao što su: kult prirode i ljudi koji čine čuda, kult brda, kult kamena i stijena, kult drveća, magija, iscjelovljenje od vradžbina, vijesti o nevidljivim svjetovima, snaga prirode i kult vatre. Sve je ovo utjecalo na odgajanje mlađih generacija. Brojna usmena predanja dobivaju druge nazive a filozofija neoplatonizma novi smisao i ulogu. U knjizi se zatim opisuju širenje islama među Turcima uključujući period Emevija, citiraju se hadisi koji govore o Turcima, izreke hzr. Alije i nastanak tesavufskih pravaca.

Pri opisivanju nastanka tesavufskih redova govori se o značaju stare tradicije i običaja pri formiranju tesavufskog učenja u cjelini, s tim da se neki izrazi naglašavaju njihovim stavljanjem na prvo mjesto kao što je ljubav prema Bogu, štaviše i brojni se kur'anski ajeti tumače ovom terminologijom i u duhu tesavufa a principima određenog tarikata. Znanje se dijeli na unutarnje (batin ilmi) i vanjsko (zahir ilmi) a da bi se ono postiglo i "spoznalo" potrebno je slijediti sasvim preciziran put (tarikata). Sufizam u Turaka na tragu je učenja arapskih sufija, posebno Halladža, a s osobitim se uvažavanjem spominju Gazali (1058-1111), Suhreverdi (1155-1191) i Ibn Arebi (1162-1240). Horosanska se tesavufska škola razvijala izvan arapskoga utjecaja i pod dominacijom turskog elementa. Njen je predstavnik i Hodža Ahmed Jesevi, začetnik jesevijskog tarikata. U ovom se dijelu bilježi interesantna legenda o Ahmedu Jeseviji koji je posigurno bio sunija hanefijskoga pravca za razliku od brojnih drugih osnivača tarikata ove škole koji su naginjali šiitskim doktrinama. Bektašije su na početku preuzele "učenje o 4 kapije" iz djela "*Divan-ı Hikmet*". Jesevi je bio muršid Lokmana Pirenda a ovaj muršid Hadži Bektaša Velija. U ovom se dijelu knjige navodi i lanac autoriteta bektašijskog tarikata (hzr. Alija - hzr. Husejn - -hzr. Zejnul Abidin - hzr. Muhamed Bakir - hzr. imam Džafer Sadik - hzr. Musa Kazim - imam Ali Riza - Bajazid Bistami - Ebu Hasan Harakani - Ebu Muhamed Tusi - Ebu Ali Farmidi - Jusuf Hemedani - Ahmet Jesevi - Lokman Pirende - Hadži Bektaš Veli) na osnovu kojeg se mogu bolje razumijevati ideje bektašizma i analizirati utjecaji raznih ideja i doktrina na osnovne ideje i učenje bektašijskog reda.

Hadži Bektaš Veli je pridavao veliki značaj ideji turcizma (türkçülük) i razvoju turskoga jezika. Svojim se učenjem suprotstavio hristijanizaciji zapadne Anadolije, poglavito hristijanizaciji turskih

izoliranih grupacija stanovništva. Ovo je jedna od bitnih karakteristika djelovanja bektasija na planu razvoja kulture. U prvi plan pedagoško-odgojne djelatnosti tarikata, kako se u ovoj knjizi objašnjava, stavlja se povjerenje i međusobna odanost. Potencira se značaj tajnog, unutarnjega znanja. Hadži Bektaševo je učenje o "4 kapije i 40 mekama" utjecalo na razvoj kulture ponašanja u mjestima gdje se širilo, poput ostalih tarikata, snažno vršeći utjecaj na društvo kao sociološko-odgojni faktor. Poznata je njegova risala pod imenom "Makalat" koja i danas postoji kao rukopis. Simbolika je broja 4 preuzeta iz šamanizma (4 strane svijeta, 4 boje: neoplava, bijela, crna, crvena) kao što i brojni toponimi u Turskoj podsjećaju na ovaj period, čak je i administracija u Osmanskome carstvu vodila računa o broju 4 (4 kapije; *bab-i humayün* - carski ured, *bab-i āli* - ured za dostojanstvenike, *bab-i serasker* - ured za vojna pitanja i *bab-i meşihat* - ured za vjerska pitanja).

U samom djelu "Makalat" Hadži Bektaš podučava jednostavnim jezikom koji je svima razumljiv, upečatljiv, slikovit i pun metafora; naprimjer, iman je riznica blaga, Iblis je lopov, pamet je čuvar riznice a "ako nema čuvara lopov će pokrasti blago". Njegovi su učenici također težili ovoj jednostavnosti saopćavanja vjerskih istina i iskustava kao i gotovo svi kasniji tarikati.

U svojoj knjizi Dr. Belkis Temren sistematično i detaljno opisuje osnovne postavke bektasijuskoga učenja (svjedočiti vjeru, sticati nauku, obavljati vjerske propise, sticati zaradu na dozvoljen način, čuvati se lihvarstva, oženiti se, sunet i džemaat, samilost, čisto oblačiti, čisto jesti, naređivati dobro a zabranjivati ono što je loše i nemoralno) opisujući čak i kako murid napreduje prolazeći kroz brojne psihološke i duhovne faze, ekstaze i katarze uz zadržavanje tipične bektasijske misterioznosti. Objasnjenje o bektasijском sistemu obrazovanja daje bektas-

šijska erkannama, dokument o temeljnim principima i sastavnim dijelovima bektasizma (osobita se pažnja pridaje braku i uzimanju abdesta), na osnovu koje autorica ove knjige nastoji predočiti na znanstven način samu organizaciju djelovanja ovoga reda. Daje interesantnu usporedbu funkcija u tarikatu i funkcija na današnjim fakultetima (*dedebaba* - dekan fakulteta, *halifebabe* - šefovi odsjeka, *baba* - profesor, *derviši* - istražitelji i asistenti za vježbe, *muhibbi* - studenti, *anabacı* - sekretar fakulteta). U knjizi se daje zanimljivo tumačenje riječi derviš gdje svako slovo predstavlja nešto čega se treba kloniti i nešto što treba savladati (*dunjaluk* - د, rijaluk/licemjerstvo - ر, vesvesa /šejtanovo nagovaranje - و, *yümn* /ovisnost - ي, *şek* /sumnja - ش). U knjizi se zatim navodi da se podučavanje vrši u kući muršida/instruktora koja je u svako doba otvorena za svakoga. Sofra je za bektasije jako bitna a nju organizira baba, halifebaba ili dedebaba. Često se simbolično koristi sol, voda, hljeb i vino a katkad i krv prije samoga jela. Prostor koji se naziva mejdan služi za klanjanje, zajednički zikir i predavanja a za obučavanje početnika služe posebni mektebi za poučavanje sufizmu. Među spolovima se ističu samo biološke razlike koje traže određeno ponašanje, osobito pri odgoju djece. Prije sklapanja braka savjetuje se sa babom, halifebabom ili dedebabom.

U knjizi se spominju borci za vjeru (Sarı Saltuk, Kızıl Deli Sultan) kao primjeri koji se pri podučavanju koriste za predočavanje uzoritoga ponašanja bektasija, koji pri širenju islama "govore iz srca" riječi namijenjene "srcima koja treba pridobiti", riječi iskrene i pune razumijevanja za sve ono što je drugačije kako bi se to drugačije smekšalo i privoljelo na promjene. Poznato je da bektasije pokreću na interesantan način pitanje žene u društvenoj zbilji dajući ženama veća prava nego što ga one inače u društvu imaju, pozivajući se na tradiciju starih Turaka;

zajedno se živi, zajedno klanja, zajedno vlada. Ističe se i činjenica da je islam donio ženskoj djeci veća prava u pogledu naslijeđa nego što mnoge grupe ljudi žele priznati, svejedno bili oni Arapi, Turci, Perzijanci ili neki drugi narod. Vjerovatno je ovo utjecalo da se beктаšijsko učenje brzo proširi i ima tako jak utjecaj koji je dvosmjernan: u porodičnom krugu gdje je utjecaj žene-majke najveći kao i u društvenom okruženju koje je pod latentnim utjecajem "ljepšega spola", gdje je sklapanje brakova javni čin i bitno sociološka pojava. Sloboda volje zasebno se promatra kroz prizmu savjesti i odgovornosti. Uslovno bi se moglo reći da je beктаšizam kao vrsta heterodoksne "mistike" bio istodobno i vjerski i kulturološki i socijalni pokret koji je svoj razvoj vidio u suradnji sa sličnim derviškim redovima (hurfije, kalenderije, hajdarije, abdali). Pristalice tesavufskoga učenja bili su svojevrsna intelektualna protuteža ljudima od vlasti - plemić nije onaj ko ima novac i krvno srodstvo sa uglednim pretkom već je onaj koji se oslobodi robovanja novcu i ljudima, savladujući postepeno prepreke strasti koje ometaju čistu spoznaju (marifet). Odanost je šejhu i kod beктаšija presudna pri učenju, ona je neupitna, štaviše, potrebno je stalno isticati i iskazivati tu odanost.

Uz transkripciju jedne pjesme koja je bila ispisana na nekoj janjičarskoj zastavi autorica ove knjige, Dr. Belkis Temren, ukazuje i na neke beктаšijske motive čiji je izvor u šiizmu, zatim piše o tome šta je dobro a šta zlo po beктаšijskom učenju, kakav čovjek treba biti, kako se pristupa beктаšijskome redu, kako se treba oblačiti, kako se čini zikr i na koji se način donose odluke u životu, šta simboliziraju: sol, voda, hljeb, krv, sir, piće i opijenost, kibla (ima 8 kibli kod beктаšija), nož, muršid, kruna, put, idžazetnama, abdest, sedžda, nijet, govor, dah, dunjaluk, odijelo ponosa, saruk, pokrivač, kamen pokornosti, siromaštvo, duša, istina i slično. Potom navo-

di principe beктаšijskoga reda, stav o jednakopravnosti svih učenja i vjera ("sve što je stvoreno po sebi je dobro").

Na kraju knjige nalaze se mape (str. 255-262) koje daju dodatne informacije o geografskoj rasprostranjenosti beктаšijskog reda u Turskoj (Ankara, Kirşehir, Nevşehir, Bursa, Eskişehir, İstanbul, Kırklareli), Bugarskoj (Varna, Razgrad), Grčkoj (Dimetoka, Larisa, Kandija, Janja), Makedoniji, Srbiji, Albaniji (Kroja, Elbasan), Ukrajini, Rumuniji, Mađarskoj, Egiptu, Iraku i Bosni (Bosanska Gradiška, Tuzla, Mostar, Konjic, Zvornik i Sarajevo).

U Bosni se beктаšijski red nije mogao dugo zadržati, kao ni ostali heterodoksni derviški redovi, vjerovatno zbog velikog broja obrazovane "sunitske uleme" koja je imala ogroman utjecaj u narodu. Na Zapadu je beктаšijski red popularan kao red "ljubavi i ravnoteže" a na Istoku ga uglavnom smatraju heterodoksnim pravcem u sufizmu koji je imao značajnu ulogu u razvoju kulture, ne samo Turaka već i mnogih drugih naroda. Zato se danas najviše izučava upravo ova dimenzija beктаšizma.

Adnan Kadrić

Scharlipp, W.-E., DIE FRÜHEN TÜRKEN IN ZENTRALASIEN. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1992., 147 str.

Ova zanimljiva knjiga Wolfganga-Ekkeharda Scharlippa, predavača na Orijentalnome seminaru u Freiburgu, prvi je cjelovit prikaz najstarije opće i kulturne povijesti onih turkijskih plemena koja se, ujedinjena u plemensku konfederaciju ili stepsku državu "Nebeskih Turaka" (Gök Türkler), prvi put u povijesnim izvorima (kineskim analima iz 552. god.) spominju pod imenom T'u-küe.

Nakon kratkoga uvoda (*Einleitung*, 1-4), u kojem Scharlipp daje osnovne podatke o turkijskim narodima nakon raspada SSSR-a i geografskim nazivima Turkestan i Turan, slijedi poglavlje o turskoj pretpovijesti, tj. o Hunima i Skitima (*Türkische Vorgeschichte: Skythen, Hunnen - Hsiung-nu*, 5-12). U njemu se govori o značaju u povijesnome smislu jedinstvenoga evroazijskog prostora, na kojem su se sukcesivno razvijale stepske kulture različitih nomadskih naroda. Stoga se i najstarije turkijske stepske države, tzv. prvi i drugi kaganat, mogu smatrati baštinicima društvenog, ekonomskog, političkog i kulturnoga ustroja starijih stepskih imperija. Scharlipp na više mjesta ponavlja da ni Skiti ni Huni "nisu Turci", kako to inače vole tvrditi turski znanstvenici kad govore o (tobožnjim, E.Č.) skitskim i hunskim Turcima ("Saka Türkleri", "Hun Türkleri"). Da su Skiti indoevropski narod, općenito je poznato. No isto tako, u znanosti je prevladalo mišljenje da termin Huni nije označavao etničku (to izrije kom kažu i grčki izvori), nego "političku" pripadnost, što pak znači da su različita turkijska plemena bila dijelom etnički heterogenoga Hunskog saveza.

U poglavljima o prvome (552.-659.) i drugom (682.-742.) turskom kaganatu (*Historische Ereignisse im ersten Reich*, 18-29; *Zweites türkisches Reich*, 30-44) Scharlipp nastoji prikazati povijesne okolnosti u kojima se ta stepska carstva javljaju, te vrlo komplicirane političke odnose Turaka s Kinezima i s drugim (turkijskim i neturkijskim) plemenima i plemenskim savezima. U spomenutim su poglavljima predočena i općenito prihvaćena rješenja nekih spornih pitanja. Autor se izjašnjava za neka od njih, ili im pak proturječi novim tumačenjem kineskih, turskih i dr. izvora. (U knjizi su česti ulomci tekstova s turskih nadgrobnih spomenika i kineskih kronika.)

Želim se na trenutak zadržati na nekim zanimljivim detaljima u Scharlippovoj

knjizi. Čini mi se vrlo korisnim autorovo nastojanje da čitateljstvu predoči problem čitanja nekineskih imena u kineskoj transliteraciji i, vezano s tim, problem identifikacije turskih kagana (imena nekih među njima sačuvana su jedino u kineskome obliku) i turkijskih, mongolskih, sogdijskih i dr. plemena i plemenskih saveza koji se spominju u kineskim kronikama. Drugo, znatan je prostor posvećen porijeklu imena *Türk*. To sporno pitanje tradicionalne i suvremene turkologije još uvijek ne daje nedvojbene odgovore na pitanja ko se krije iza njega, koje je pleme sebe nazivalo Turcima (etničku većinu turskih kaganata činila su oguska i ugarska plemena, u nadgrobnim se spomenicima spominju pod imenom *oguz bodun* i *uygur bodun*), zašto Kinezi taj savez nazivaju "turskim" i je li taj termin, isto kao i naziv Huni, u to vrijeme imao političko, a ne etničko značenje? Nadalje, kako se naziv *Türk* (koji je vjerojatno u početku označavao pripadnika oguske aristokratske vladarske kuće *Ašina*) proširio kao etnik na sva ostala turkijska plemena i kada je dobio suvremeno značenje općeg imena za sve turkofone narode?

U vezi je s tim i etimologija riječi *Türk*. Scharlipp akceptira općenito prihvaćeno mišljenje da je njezino prvotno značenje "jak, snažan, moćan", ali ističe kako i u najstarijim jezičnim spomenicima već ima značenje etnika: *türk bodun* "turski narod". To nepobitno potvrđuju i izvori, ali mi se čini da je navedena etimologija upitna. Riječ *türk* zacijelo je mogla imati i to (kasnije izvedeno?) značenje, no vjerojatno bi je trebalo dovesti u vezu s rodbinskim nazivljem, kako to čine A. N. Bernštam i A. N. Kononov (v. A. N. Kononov, *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskih pamjatnikov, VII-IX vv.*, Leningrad, 1980., str.50-51). Dakle, ona bi etimološki morala biti srodna s turkijskim riječima *türkün / törkün / türgün / törkin / türken* "mjesto plemenskoga

okupljanja"; "krvna rodbina"; "ženina svojta", "rodbina po majčinoj ili ženinoj liniji", "roditeljski dom", "pleme" itd. Na to upućuju i etnografski podaci o ženidbenim vezama kod Turaka te diferencirana terminologija za rodbinu s očeve i s majčine strane (usporedite i mong.: *tör-gün*, pl. *törküt* "rodaci po majci; ženini rodaci").

U poglavlju o staroturškoj kulturi (*Die alttürkische Kultur in der Steppe*, 45-74) Scharlipp na vrlo pristupačan i zanimljiv način piše o turskim memorijalnim kompleksima, njihovu izgledu, sadržaju elegičnih nadgrobnih natpisa, religiji, državnoj upravi, jeziku i pismu, tzv. orhonskim runama. Iza toga slijede poglavlja o Hazarima i Bugarima (*Die westtürkischen Reiche: Chasaren und Bolgaren*, 75-80) te Ujgurima, njihovoj ranoj povijesti i carstvima u Mongoliji (742.-840.) i Sinkiangu i Kansuu, tj. kineskome Turkestanu (*Die Uiguren*, 81-113). Na kraju knjige govori se o njihovim književnim, profanim i religijskim (nesotorijanskim, manihejskim, budističkim) tekstovima te nekim drugim aspektima ujgurske kulture.

Nakon svakoga poglavlja autor ističe svoj stav spram (enormno obimne i po rezultatima istraživanja često proturječne) znanstvene literature i upućuje na (po njegovu mišljenju) relevantne studije. Knjiga sadrži i četiri karte spomenutih kaganata, a na njezinom su kraju popisi značajnijih datuma, literature te indeks pojmova i osobnih imena.

Na kraju bih rekao riječ-dvije zbog čega držim korisnim prikazati ovu knjigu. Prvo, jer se radi o prvome cjelovitom djelu takve vrste. Drugo, jer Scharlipp iz oceana vrlo kontradiktornih, pa i krajnje ekstremnih stavova o pojedinim problemima (a to je pak kronično stanje turkologije) najčešće izabire one umjerene i općenito prihvaćene, o kojima je postignut znanstveni konsenzus. Treće, Schar-

lipp ima stanoviti (u tekstu knjige i ekspliciran) otklon prema djelima pojedinih turkologa Republike Turske (čast izuzeci-ma!), koji su, kako smo već vidjeli, gdje-kada skloni nekritičnom pretjerivanju u "turciziranju" neturkijskih naroda (posebice su omiljeni Skiti, Huni, Avari, Sumeri, Hetiti, Kurdi, Zaza) i krajnje impresionističkim zaključcima (primjerice, da su stari Turci bili monoteisti, što dakako nije tačno, te da su time bili "pripremljeni" za islam). I danas veliki broj turskih znanstvenika istrajava na oficijelnome stavu da se u središnjoj Aziji govore "turski dijalekti" (lehçe), a ne jezici. Napose, neki od njih i danas zastupaju zastarjelu hipotezu o navodnoj srodnosti "uralsko-altajskih jezika" (čime se Madari i Finci proglašavaju rodbinom!) ne obazirući se na činjenicu da izvjestan broj suvremenih znanstvenika čak i tezu o srodstvu tzv. *altajskih jezika opravdano smatra upitnom*. Na naše mlade turkologe, koji iz raznih razloga daju prednost turskoj literaturi, ovakve "informacije" mogu djelovati zbunjujuće i frustrirajuće kad dođu u kontakt sa zapadnom literaturom. Čini se da je, općenito uzevši, za mlade orijentaliste najbolja kombinacija usavršavati jezik na Istoku, a znanost na Zapadu.

Ekrem Čaušević

AN ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF THE OTTOMAN EMPIRE. Uredili Halil Inalcik i Donald Quataert, Cambridge University Press, 1995., XXVII+1026 str.

Uz urednike koji su pisci prvoga (Inalcik: "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600") i četvrtog dijela (Quataert: "The Age of Reforms, 1812-1914"), drugi je dio napisala Suraiya Faruqi ("Crisis and Change, 1590-1699") a treći Bruce McGowan ("The Age of the

ayans, 1699-1812"). Djelo tako sadrži četiri poglavlja s više podnaslova, svako s bilješkama i bibliografijom te dodatak o povijesti novca koji je napisao Şevket Pamuk. Nastanku djela, započetog 1985., znatno su doprinijeli i Mehmet Genç te Halil Sahillioğlu koji kasnije zbog osobnih razloga nisu mogli nastaviti suradnju, ali su odobrili da se uključe njihovi dotadašnji rezultati. Prema zahvalama autora vidljivo je da zasluga za ovu sintezu ima još dobrih tridesetak istraživača, uglavnom iz Turske i SAD. Uz tekst pridolaze 21 povijesna karta, 16 grafikona i dijagrama, 137 tablica, popis mjera i utega (Inalcik), glosar i indeks.

Pred nama je bez sumnje svojevrsni *opus maximum*. Fizički teška, pa i skupa knjiga, ima ipak još veću znanstvenu težinu i vrijednost. Možemo reći da raspoložemo istinskom sintezom povijesti društvenih i gospodarskih struktura i procesa za čitavo razdoblje postojanja Osmanskoga carstva. Ako bi netko stavio tekst "pod mikroskop" uvijek bi mogao naći i propusta i dubioza. Uostalom, urednici spominju neka ograničenja kao što su pomanjkanje građe, odnosno premalo prostora u ionako obimnom djelu. U tome smislu namjerno je zanemaren gradski život i manufakturna proizvodnja prije 17. stoljeća. Cilj sinteze nije, i ne može biti, neka dovršena suma znanja o svemu nego je to pogled na cjelinu, "dinamičku", u pokretu prema novim mogućnostima percepcije. Stoga i ova sinteza ima za cilj da u odnosu na dosadašnje stanje pomakne spoznajni obzor na barem nekoliko ključnih pravaca.

Svaki dio počinje pregledom političkih zbivanja kao neophodnim proslavom kako bi se bolje razumjele vanekonomske determinante. I tu ima novih pogleda. Posebno bih izdvojio kao novo, barem za znanstvenu javnost koja nije pratila osmanističke skupove posljednjih godina, gledište o osmanskome društvu u 17. stoljeću koje pomiče akcent s "dekadencije"

prema "transformaciji" i time pozitivnije ocjenjuje procese koje su osmanski autori rasprava o uređenju Carstva prikazivali kao propast "zdravih" institucija (upravo je očajnički pokušaj Köprülüja da vrati "stare vrline" doveo do katastrofe 1683-1699.).

Isto tako susrest ćemo se s novim pogledima na ulogu Osmanskoga carstva u razvoju merkantilističkog kapitalizma na Zapadu. Naprimjer: Osmanlije ne žele uništiti talijansku trgovinu na Levantu, nego je *vojnopolitički kontrolirati*. Dodjela trgovačkih privilegija, "kapitulacija", zapadnim silama ima kao cilj slabljenje mletačkih i habsburških protivnika Carstva. Taj manevar označava kako uspjeh za osmansku ekonomiju (a ne neki "pad" u podređeni položaj, primjedba N. M.), tako i prijelomnu točku u ranoj ekspanziji merkantilističkoga kapitalizma Zapada, jer su prve uspješne povlaštene kompanije na Zapadu one za trgovinu s Levantom. Nadalje, autori nas upoznaju i s osmanskim uspjesima u borbi za aktiviranje poželjnih pravaca transporta skupocjene robe iz Arabije i Indije. Forsirajući pravac Damask - Bursa - Akkerman - Lavov Osmanlije su oduzimali Veneciji ulogu snabdjevača Srednje i dijela Istočne Europe tzv. "orijentalnom" robom.

Još jednom području od kapitalne važnosti u oblasti trgovine ovdje je također posvećena dužna pozornost. To je unutrašnja trgovina. Nažalost, tu su u obzir došli samo za centralnu vlast i glavni grad gospodarski zanimljiviji dijelovi Carstva na Balkanu i u Anadoliji (u žargonu struke *core area*, "jezgra"), pa tako cijela sjeverozapadna periferija, tj. Bosanski i Budimski ejalet, gotovo nije dotaknuta (iz sličnih je razloga malo spominjan i arapski svijet).

Druga su velika tema agrarni odnosi. Tako možemo upoznati ovdje prvi put cjelovito izloženu globalnu teoriju H. Inalcika o "*sustavu çift-hane*" kao neza-

visnom načinu proizvodnje i temeljnoj fiskalnoj jedinici. Osim toga, ovdje ćemo naći i pitanje o postanku čifluka te diskusiju oko njihova razvitka kao poluge komercijalizacije u agraru. Očigledno je da rasprava o tim problemima već ulazi u zrelu fazu i da se ocrtavaju modernija shvaćanja. Sve više postaje jasno da veći zemljišni kompleksi namijenjeni uzgoju monokultura i izvozu, nastaju češće na opustjelom zemljištu (*mevat*), odnosno na takvom koje treba kolonizirati izbjeglicama ili bivšim nomadima, zatim to moraju biti parcele blizu dobrih puteva, obično morskih i riječnih luka i, konačno, to je pojava koja najvećim dijelom pripada 19. stoljeću. Nadalje, istraživačka empirija dolazi do zaključka kako selo, barem u središnjim regijama Carstva nije gospodarski autarhično i nezavisno od grada, te da agrarni viškovi koji dolaze na tržište za cijelo vrijeme postojanja Osmanskoga carstva više potječu s malih negoli krupnih posjeda na selu. Time bi se korigirale davne, dosta zastarjele paradigme K. Marxa i M. Webera.

Govoreći o odlomcima posvećenim manufakturi i industriji vrijedno je spomenuti zapažanje o nevjerojatnom geografskom kontinuitetu središta proizvodnje (vrlo su često najrazvijeniji centri iz godine 1914. oni isti iz 1600!), zatim o "novootkrivenoj" prilagodljivosti osmanskoga zanatstva promjenama na unutrašnjem i međunarodnom polju. Svježiji prilaz osjeća se i u raspravi o "Zapadnom pitanju" koje se zajedno s ovisnošću od zapadnih sila postavilo pred Carstvo sredinom 18. stoljeća (nasuprot "Istočnome pitanju" kao neupitnom terminu) te o snažnom "ekonomskom liberalizmu" razdoblja reformi.

Unatoč "koracima od sedam milja" koje u novije vrijeme čini historiografija usmjerena na kasnu i završnu epohu povijesti Osmanskoga carstva, još uvijek dobre dvije trećine teksta knjige pripadaju razdoblju prije 1699. Zemlje koje su

nam posebno zanimljive, dakle Bosna, potom i Budim (kao ejaleti), te Dubrovnik (kao vazalna država) spomenute su više od stotinu puta, s tim što su prilike u Bosni posebno predstavljene kao sekcije potpoglavlja dvaput s po dvije stranice teksta (16. i 18. stoljeće, Inalcik i McGowan), dok je trgovina koja se ostvarivala preko Dubrovnika analizirana na devet stranica (16. st., Inalcik). Donekle ovome bloku pripada i ulomak "Jews in the Adriatic Sea" (16. st., dvije stranice). Ovo sveukupno nije loše, ali ipak nam ostaje zadatak da sintetički i po standardima suvremene osmanističke historiografije osvjetlimo iste ili slične probleme zemlja onkraj Rumelije, odnosno dijagonale Vidin - Drač (ili tako nekako!), jer će to teško ikada moći učiniti bilo zapadni, bilo turski povjesničari.

Kao socijalno-ekonomski povjesničar-osmanist koji se bavi nekim temama (iz Istanbula gledano) "sjeverozapadne periferije" Carstva mogu konstatirati kako bi barem ova knjiga morala potaknuti razmišljanja, ali i djela u krugu historiografije kojoj po užoj tematici pripadam. Pedeset je godina proteklo, najprije u traganjima za nekakvom "klasnom suštinom" osmanskoga društva i gospodarskog ustroja na ovim prostorima, ako treba i na štetu empirijski bjelodanog; nakon toga promišljanja su uglavnom tekla u okvirima "teorije o bijelom i crvenom luku" (dakle prepričavanja defterskih upisa). Tek ovdje-ondje, gotovo slučajno, probilo bi se poneko lucidnije zapažanje. U mađarskoj povijesnoj osmanistici vlada posve drugačija situacija, mada se i ona bavi "samo svojim" dijelom *serhata*. Dakle: čitati, komunicirati, upoznati, pitati se i ono što se još ne pomišlja, sadržajno i metodološki.

Nenad Moaćanin

Safvet-beg Bašagić, ZNAMENITI HRVATI BOŠNJACI I HERCEGOVCI U TURSKOJ CAREVINI (reprint izdanja iz 1931.), Milenko M. Vukićević, ZNAMENITI SRBI MUSLOMANI (reprint izdanja iz 1906.), Nenad Moačanin, HRVATSKA I BOSNA: JEDINSTVO, DVOJSTVO ILI ...?, Zagreb, 1994., XXXVIII + 77 + 196 str.

Djela povjesničara redovito privlače našu pažnju, posebice ako se odnose na naše krajeve, velikane iz prošlosti ili pak na slične procese kroz koje trenutačno prolazimo, premda je sam jezik iznošenja činjenica, i kod najpoznatijih historičara, po pravilu lišen emotivnoga naboja. No, iz vlastitoga iskustva i na osnovu dosadašnjih knjiga iz povijesti da se primijetiti da su ovi krajevi više patili od pomanjkanja "odgovarajućih" terminoloških odrednica (čak i za čitave narode) nego što su patili od nedostatka različitih vrsta emocija. Katkad je pisanje povijesti utemeljeno na strogim principima historijske znanosti a nekad je to naprosto stvar dogovora.

Većina je nacionalnih povijesti i danas, u XX stoljeću, mitologizirana. Pisana povijest koja je utemeljena na kritičkome istraživanju autentičnih historijskih izvora redovito dovodi do apsurdna onu koja se nekritički prepričava i nepotrebno mistificira. Književnost, jezik, historija, umjetnost, vjera, običaji i druge vrijednosti nekog naroda ponos su svakoga pojedinca a upoznavanje sa ovim vrijednostima, bez prisvajanja, kod drugih naroda prvi je preduvjet kulturnoga dijaloga i suradnje.

Kao druga knjiga biblioteke "Viribus Unitis" izašla je u Zagrebu 1994. godine interesantna knjiga povodom šezdeset godina od smrti Safvet-bega Bašagića, poznatoga orijentaliste, historičara i pjesnika rođenog 1870. godine u Bosni. Ova knjiga, koja sadrži "pretisak" Bašagićeve rada "Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini" sa dodatkom /reprintom knjige M. Vukićevića "Zna-

meniti Srbi muslimani" i uvodnom studijom N. Moačanina "Hrvatska i Bosna: Jedinstvo, dvojstvo ili...?", otvara nova brojna pitanja pred historičarima, posebice onima koji se bave poviješću Bosne.

U uvodnome dijelu knjige E. Milićević daje kraće biografske podatke o Safvet-begu Bašagiću i M. Vukićeviću objašnjavajući zbog čega i povodom čega se donosi "pretisak" njihovih djela, ukazujući na mogućnost ideoloških zamki koje se inače mogu javiti pri pisanju ili tumačenju "povijesnih tragova". Potom slijedi uvodna studija dr. Nenada Moačanina "Hrvatska i Bosna: jedinstvo, dvojstvo ili...?" (str. IX-XXXVIII) na čijem početku (str. X) stoji jako interesantan poziv autora ka iskrenosti i "otvorenosti", intelektualnoj i moralnoj, u odnosu na "cjelinu povijesnoga zbivanja". On govori, što je također interesantno, o djelima istaknutih "muslimana" u Bosni i Hercegovini od XV do XX stoljeća (ali ne i Bošnjaka, iako se spominje i XX stoljeće) tako da njegov poziv ka iskrenosti i otvorenosti na samom početku na izvjestan način ostaje u sjeni. Kada govori o Bosni u srednjem vijeku postavlja pitanje je li Bosna (srednjovjekovna) hrvatska zemlja i odgovara na neobičan način "...*Tako ćemo ustvrditi da je Bosna u Srednjem vijeku (a i kasnije) hrvatska zemlja (o tome da je bošnjačka kasnije) neovisno o svim mogućim listinama i njihovim tumačenjima.*" (str. XIII). Da ovakva tvrdnja nije znanstvena već da je to pomalo politički obojena konstatacija ističe i sam autor malo kasnije, rečenicom: "*Upravo stoga što se radi o "prednacionalnom" razdoblju, apsolutno "svojim", do identičnosti, ne može nijedan teritorij nazvati nitko, niti današnji Francuz srednjovjekovnu Francusku, niti Nijemac Njemačku!*" (str. XIV-XV). U svome eseju, koji je, kako autor navodi, pisan iz "hrvatske perspektive" (str. XII), nakon kraćega filozofskopolitičkog uvoda, autor se bavi pitanjima "gubitka teritorija, pučanstva, gospodar-

skoga nazadovanja, propadanja kulture, dekroatizacije, islamizacije i položaja zimića", razotkrivajući brojne predrasude i povijesne zablude o ovim pitanjima. U ovom dijelu eseja zapaža se velika obaviještenost pisca o ovim pitanjima i njegova kritička objektivnost. Iznosi se podatak da je u to vrijeme postojao jedan mali "vilajet Hrvati" (str. XXXIII), između Cetine i Zrmanje. Kad govori o "gubljenju hrvatskog i kršćanskog obilježja" napominje da je bilo i drugačijih procesa na tim istim prostorima koje on naziva "deislamizacijom" i "razbošnjačenjem" (str. XXXIII). Iznosi i činjenicu da je Hrvatska "u svojim današnjim granicama" ostala gotovo bez tragova islamske kulture i civilizacije (str. XXXIV) dok su i danas spomenici različitih kultura u Bosni brojni. Autor napominje kako su brojni Hrvati pisali negativno o Osmanlijama najčešće zbog neobaviještenosti ili iz političkih razloga. U završnome dijelu eseja pisac donosi sljedeći zaključak "...*Bosna je tako hrvatski prostor, a Hrvatska bošnjački, sviđalo se to nama svima ili ne*" (str. XXXVIII). Ovo je rečenica koja predstavlja piščevu vlastitu spoznaju i stav.

U drugome dijelu knjige nalazi se reprint (pretisak) knjige Dr. Safvet-bega Bašagića "*Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*", zagrebačkoga "izvanrednoga izdanja Matice hrvatske" za 1931. godinu, sa predgovorom Filipa Lukasa na dvije stranice. Naslovom knjige, gdje poslije riječi *Hrvati* ne stoji zarez, kao da se želi reći da se ovdje ne radi o Hrvatima, Bošnjacima i Hercegovcima već o Bošnjacima i Hercegovcima (teritorijalno) koji su nacionalno Hrvati. Dakle, po mišljenju brojnih bošnjačkih kritičara, ne prisvaja se samo Bašagić već se jednim običnim naslovom knjige, štampane u Zagrebu 1931. godine, želi reći kako su svi ti ljudi koji su živjeli u Bosni, samim tim što su živjeli u Bosni, ustvari Hrvati, premda među njima, što je posve jasno iz teksta, nema imena niti

jednoga katolika koji je živio u Bosni. Da li se naslovom i predgovorom željelo reći da je Bosna i Hercegovina tek jedna od brojnih "hrvatskih zemalja" ostaje nerazjašnjeno do danas. Svi oni koji prate i poetski razvoj S. Bašagića znaju da je njegova pozdravna pjesma "*Bošnjaku*", napisana 1891. godine, izazvala brojne negativne komentare, osobito u dvije susjedne države. Nije se, dakako, radilo o nijekanju književne vrijednosti ili talenta već o, po mišljenju književnih kritičara, svojevrstome potiskivanju nacionalnog identiteta i "kontinuiteta povijesne tradicije" u Bošnjaka. Stoga bi ovaj "pretisak" predgovora mogao biti jako interesantan kao historijski dokument koji govori i o stavu Matice hrvatske prema Bosni 1931. godine.

U reprintu knjige S. Bašagića "*Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*" iznose se biografski podaci o blizu 700 najpoznatijih stanovnika tadašnje Bosne koji su obnašali različite funkcije (str. 1-76) u Carstvu. Pošto je u okviru bosanskog ejaleta postojao jedan mali vilajet Hrvati bilo je i onih koji su se teritorijalno izjašnjavali kao Hrvati u prezimenu (npr. Mahmud paša Hrvat, str. 40). Dat je i pregled literature koju je Bašagić koristio pri pisanju knjige (rukopisi Dvorske knjižnice u Beču, drugi rukopisi i štampana djela).

U trećem dijelu knjige daje se reprint još jedne "interesantne" knjige "*Znameniti Srbi muslomani*" koju je napisao Milenko M. Vukićević i koja je štampana 1906. godine u Beogradu. Djelo sa napomenama ukupno ima 188 strana; u originalu je štampano ćirilicom, a sada je preštampano latinicom. Autor u Srbe muslomane ubraja Mehmeda Sokolovića, Hussein-kapetana Gradašćevića, Ali-agu Dadića, Sinan-pašu Sijerčića, Hasan-agu Krajišnika i mnoge druge koji su se cijeloga života izjašnjavali kao Bošnjaci. Na osnovu stila kojim je pisana moglo bi se reći da ova knjiga predstavlja više roman

u epskome tonu nego neko historijsko djelo. Navodi se dosta neprovjerenih priča i anegdota o ovim osobama kao i veliki broj stihova "koji su se uz gusle pjevali", što se, dakako, teško može uvrstiti u historijske dokaze. Uz Srbe muslimane u knjizi se spominju bosanski Srbi katolici.

U životu se svakodnevno odvijaju različiti procesi integracije i dezintegracije. Nekada su ovi procesi paralelni, nekad se isključuju, a nekad se međusobno prepliću. Ova knjiga koju je priredila biblioteka "Viribus Unitis" izuzetno je interesantna sa stanovišta moderne historije Bosne i otvara retoričko pitanje - *da li su zbilja osobe o kojima se piše u ove dvije knjige (Bašagićevoj i Vukićevićvoj) Hrvati Bošnjaci i Hercegovci, Srbi muslimani ili...?*

Svi su historičari, pa i u susjednim zemljama, svjesni veličine Bosne i vrijednosti Bosne kroz povijest i rado bi vidjeli sve znamenite Bosance bosanskog ejaleta kao pripadnike svoje nacije a ne kao Bosance ili Bošnjake (budući da sve navedene osobe nose muslimanska imena). To ujedno govori i o značaju i doprinosu Bosne na polju svjetske kulture. O tome svjedoči i ova knjiga.

Adnan Kadrić

Atif Kahraman, OSMANLI DEVLETİ'NDE SPOR, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Müdürlüğü, 1995, 731 str.

Sportovi su organizirane aktivnosti koje se obavljaju timski ili individualno a većinu sportova prakticiraju i ljudi i žene, i dječaci i djevojčice. Kao amateri mnogi ljudi učestvuju u sportovima radi osobnoga užitka, iz ljubavi prema natjecanju ili, pak, radi zdravlja. Milioni ljudi prate igre svojih omiljenih timova i sportaša prona-

lazeći u tome posebnu vrstu katarze. Naravno, sport nije produkt našega vremena - njime su se bavili brojni narodi, civilizacije, kraljevine i carstva kojima se danas najviše bavi historija. O jednoj takvoj civilizaciji i carstvu govori knjiga "Osmanlı Devleti'nde Spor" (Sport u Osmanskoj državi) koju je napisao Atif Kahraman u izdanju Ministarstva za kulturu Republike Turske. Knjiga je podijeljena na deset poglavlja sa sadržajem na samome početku.

U prvom se poglavlju knjige (str. 1-36) govori o mitskome herojstvu Turaka iz perioda rane historije turskih nomadskih plemena, vremena budizma i manijehstva, prvog perioda primanja islama, zatim o junaštvu Osmanlija, ispraćaju i dženezama junaka, o konjici (akindžijama) i o slavnim čuvarima granica (serhad gazileri). U drugome se dijelu (str. 43-97) opisuju dvorovi (saraji) koji su služili kao sportska borilišta od kojih su najpoznatiji: Bey-sarayı u Bursi, Eski-saray i Yeni-saray u Edirnama, Eski-saray i Yeni-saray (Topkapı Saray) u İstanbulu. Daje se opis mejdana i polja za sportska natjecanja unutar ovih saraja, opis zgrada u kojima se treniralo, primaćih odaja u kojima se demonstrirala neka vještina prilikom dolaska stranih delegacija i opis onoga što se obično nalazilo na sportskim borilištima. Kako autor bilježi, u Topkapı Sarayu se nalazi i jedno sportsko natjecalište Kıztaşı kraj jedne stijene iz rimskoga perioda, iz doba vladavine cara Kloda II, sa natpisom na latinskom "Fortunae Reduci ob devictos Gothos", što upućuje na to da su Turci nakon osvajanja ovih krajeva nastavili sportsku tradiciju starih Rimljana. Zatim se slikovito opisuju sve sportske dvorane unutar paviljona, ljetnjikovaca i utvrda u kojima bi boravili visoki osmanlijski dostojanstvenici sa interesantnim opisom bašče i trga Kavak-saraya na Uskudaru kao i Dolmabahçe meydana.

U trećem dijelu (str. 105-188) autor daje podatke o hrvanju (güreş) kod Osmanlija i poznatim hrvaćima tog perioda.

Ovaj je sport od najstarijih vremena bio raširen među svim turskim plemenima a posebno među nomadskim. Kod Seldžuka i u vrijeme sultana Alaedina Kejkubada bio je važan dio kulturnoga ophođenja u cijeloj Anadoliji. Dva su se naziva koristila za hrvače (pehlivan i küştü). Pred početak borbe oblačili su se hrvački kostimi, učila dova, spomenulo ime Vjerovjesnika a ponekad i ime hazreti Alije, zatim bi uz muziku otpočinjalo natjecanje. Brojne su knjige napisane o ovoj vrsti sporta, a riječ se pehlivan spominje i u nekim stihovima Junusa Emrea. U knjizi se zatim opisuje značaj hrvanja među Turcima; ovaj sport vole i odrasli i djeca, cijene snagu, ratobornost i herojstvo. Čak su i ženska djeca podučavana ovome sportu u obiteljskom krugu. U starom turskome epu "Knjiga Dede Korkuta" spominju se junaci-žene koje su vješte u hrvanju i ostalim ratnim vještinama (Banu Čiček i Bamsi Bejrek). Ovim su natjecanjima prisustvovali ljudi i iz udaljenih krajeva Carstva. Atif Kahraman nastavlja u knjizi pričati o odnosu osmanlijskih vladara prema hrvanju. Djeca sultana su od 6 godina otpočinjala svoju naobrazbu kod šejhul-islama sa usvajanjem osnova vjere i pisanja, potom su ih podučavali streljaštvu, lovljenju divljači, bacanju koplja, hrvanju, jahanju konja i rukovanju buzdovanom naporedo sa lijepim pisanjem i drugim umijećima. U istočnim zemljama hrvanje je predstavljalo simbol snage. Brojni su dokumenti i likovne ilustracije koje govore o ovim događajima, počev od perioda sulatana Mehmeda Fatih pa do posljednjih sultana. Još u vrijeme sultana Javuz Selima i Sulejmana Kanunija-Veličanstvenog na Dvoru postoji asocijacija hrvača "Pehlivan Zümresi" a svaki je član dobivao platu u akčama. Običaj je bio da se 4 dana i 4 noći proslavlja rođenje sultanovog djeteta; na početku se uči dova, a potom otpočinje borba, i na kraju se pojavljuje čantadžija - službenik koji u torbi nosi darove i nag-

rađuje pobjednike. U ovoj iscrpnoj studiji autor daje kraću biografiju poznatih hrvača koji su stasali na Dvoru (Zal Mahmud Paša, sultan Murat IV, Deli Husejin Paša, Melek Ahmed Paša, Hattat Hasan Paša, Baki Paša) i onih koji su odrastali izvan Dvora, kao što su vašarski hrvači, ramazanski hrvači, hrvači na svadbama, hrvači u dobrotvorne svrhe i tekijski hrvači. Na mjestima gdje se svijet okupljao pazarnim danima u velikome broju zakazivane su borbe hrvača koje bi trajale svake godine i po nekoliko dana, zavisno od veličine grada, klimatskih uvjeta i broja posjetilaca. Kad bi se ženili age, paše i neki visoki dostojanstvenici, na takvim svečanostima obavezni su bili prisustvovati i hrvači. Uz ramazan takmičenja u hrvanju održavala su se navečer (ovakva su takmičenja otpočela tek krajem prošloga stoljeća) iza teravih-namaza. Zbog velikog interesa nemuslimana-hrvača iz Bugarske i Rumunije ova su natjecanja s vremena na vrijeme bivala obustavljana.

U četvrtome dijelu (str. 191-231) govori se o lovu kao sportskoj disciplini. Sultani su voljeli i mnogo prakticirali lov shvatajući ga vježbom za mogući rat i jednom vrstom razonode. U humajunnama (knjigama o carskoj lozi) bilježi se, a autor ove knjige navodi neke citate, da je sultan Sulejman najviše od svih zabava volio loviti. Lovom su se bavili prije njega Seldžuci, Gaznevidi i Karahanidi. Sultan je Mehmed IV imao nadimak Avcı Mehmed (Mehmed Lovac). Povijest bilježi brojne slučajeve učešća dresiranih lovačkih pasa i ptica za lov, ne samo u lovu već i u vojnim pohodima sultana. Kako stoji u knjizi, sultan je Mehmed Fatih u Topkapı Sarayu izdvojio poseban apartman za šahindžije (sokolare) i postavio na njihovo čelo oficira za lov (av ağası). Oni su dobivali redovne plate svakoga dana a i povišice ako bi pokazali viđenije uspjehe u podučavanju mlađih ovoj vješтини. Glavni sokolar (doğancıbaşa) uživao je veliki ugled na Dvoru i on je nad-

zirao dresuru sokolova koji su donošeni iz raznih pokrajina Carstva. Na Dvoru su postojale grupe /džemati sokolara i dresera za golubove pismošerke i orlove. U XVIII stoljeću opada potreba i interes za ovom profesijom i lovom uopće. Atif Kahraman kao primjer u ovoj knjizi navodi (str. 204) lov sultana Mehmeda IV koji je 26. aprila 1672. godine radi lova boravio u jednome selu u Bosni, hodajući ispred ostalih lovaca skupa sa svojim sokolarima i psima tragačima i ulovio zeca koji je upao u zamku. Što se pak ceremonijalnih lovova tiče, oni su bili različito organizirani, a organizacija je zavisila od toga u čiju se čast lov priređuje: sultanu, sadriazamu, defterdaru ili nekome paši. Nekad bi se lovilo na konjima i strijelama a nekad u posebnim kolima za lov i vatrenim oružjem. Autor detaljno nabroja mjesta gdje su sultani lovili u Bursi, Edirnama, Rumeliji, Istanbulu i Anadoliji, da bi prešao na opis lova kod janjičara, ulogu engleskih lovačkih pasa još od vremena sultana Mehmeda Fatih i sivih sokolova iz Egipta.

U petome poglavlju knjige (str. 233-437) glavna je tema streljaštvo. Teško je reći kad je čovjek počeo koristiti luk i strijelu kao i to koji ih je narod prvi otpočeo koristiti. Pisac ove knjige navodi da je Abdurahman Taberi pribilježio kako je prvi lukom i strijelom lovio Adem, a.s., da bi preživio: "...prvo se požalio Uzvišenom Bogu tako da mu je stigao Džibril, sa lukom i dvije strijele, koji mu je objasnio kako mu Gospodar na taj način moć daje, i podučio ga je kako se služi ovim oružjem." (str. 234). Zatim se navode imena knjiga koje govore o streljaštvu (str. 235), govori se o značaju ovog sporta u islamu, među muslimanima, a posebno u Osmanskome carstvu, među janjičarima, sultanovim tjeločuvarima i na kraju daje se kraća biografija najuspješnijih osmanlijskih strijelaca u historiji Carstva uz navođenje dokumenata koji o tome pišu. Među imenima ovih strijelaca navodi se i

ime Mehmed Paše iz Bosne (str. 321), koji je prvo bio silahdar a kasnije vezir sultana Ahmeda III. U knjizi se još navode imena najboljih majstora koji su izrađivali lukove i strijele u Carstvu, o cijenama lukova, o treninzima i raznim tehnikama streljaštva.

U šestom poglavlju (str. 441-496) Atif Kahraman piše o konjičkom sportu u Osmanskom carstvu. Nekada je život ratnika bio nezamisliv bez jahanja na konju. Turci su jako puno voljeli konje, spahije su na konjima sticali slavu sebi, narodu i sultanu. Autor navodi da su na Dvoru dugo vremena bili najviše cijenjeni konjanici-spahije iz Amasje i Bosne (str. 447), zatim daje imena značajnih ljudi koji su se proslavili u vojsci vještinom jahanja na konju, uključujući i područje Egipta. Konjičke su utrke bile poseban ugođaj za sve a održavane su različitim prigodama.

U sedmome poglavlju (str. 497-518) opisuje se bacanje koplja kao sportska disciplina. Gađanje kopljem sa konja jeste sport koji se najviše prakticirao na Dvoru i demonstrirao pred stranim izaslanstvima. I sultani su voljeli sjediti u blizini ljudi koji su bili vješti u ovoj disciplini, pjesnici su skladali pjesme o njihovoj vještini a obični svijet bi čekao i po nekoliko dana da vidi njihovo umijeće. Autor govori, pored historijskih podataka o ovoj vrsti sporta, o nazivima borilišta, mjestima gdje se nalaze i ugledu koji uživaju bacači koplja, uz navođenje imena ovih vještih sportaša koji potječu iz raznih slojeva društva, bez obzira da li učestvuju na takmičenjima u Dvoru ili, pak, izvan njega.

Osmo poglavlje (str. 521-591) bavi se gađanjem iz puške kao posebnom vrstom sportskoga umijeća. Važnost je vatreneoga oružja shvatio još Jildirim Bajazid, potom sultani poslije njega koji su pridavali veliku važnost vojnim vježbama vatreneoga oružjem. U vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenoga među janjičarima je bilo 5000 strijelaca konjanika koji su nosili

puške na ramenu i jako dobro gađali iz njih. Kad bi sultan kretao na neki pohod okruživali bi ga naoružani stražari. Dvorska je straža bila naoružana i vatrenim oružjem kao i brojne posade u utvrdama o čemu detaljno govore brojni defteri. U ovoj se knjizi može naći i zabilješka sadriazama u doba Sulejmana Veličanstvenoga u kojoj stoji da je u bici na Mohaču 1526. godine učestvovalo oko 12000 naoružanih Turaka; neprijateljskih je vojnika bilo oko 30000 koji su također bili naoružani ali nisu bili dobro obučeni u gađanju te su zato bili poraženi od Turaka kojih je bilo triput manje. Neki su bogatiji vojni zapovjednici davali da im se napravi oružje od srebra iz silne ljubavi prema oružju. U knjizi se analizira zanemarivanje domaće proizvodnje vatrene oružja, uvoz oružja iz raznih evropskih država kao i iz Amerike, daju se imena onih koji su se proslavili u gađanju iz puške, zatim se daju ilustracije nekih poligona za vježbe gađanja. Ovaj dio knjige ima dosta stihova kojim se veliča ovaj sport.

U devetom se djelu knjige (str. 595-624) opisuju ostale vrste sportova koji su se prakticirali u Osmanskome carstvu. Rukovanje buzdovanom opjevano je u brojnim turskim epovima a povjesničari govore o postojanju raznih vrsta buzdovana (za rat, za sportska nadmetanja, za svečane parade). Evlija Čelebi iznosi opis jednoga buzdovana čija je težina bila čak 257 kg sa ručkom od zelenog mermera. Atif Kahraman, autor ove studije, navodi primjer jednog Idriza iz Zadra koji je 1630. godine, da bi dokazao svoju snagu i vještinu, podigao buzdovan težak 110 kg (str. 602). Draguljima ukrašeni buzdovani služili su za parade. Kako historijski izvori govore, najbolji su buzdovandžije bili iz Bosne i oni su dobivali katkad i 10 puta veće plate od ostalih carskih buzdovandžija (str. 605). Rasprostranjene su bile igre: labut, hişt, igre štapovima i kopljima, igre drvenim kuglama, nogomet i trčanje na petama.

U završnome dijelu knjige, desetom poglavlju (str. 627-710), A. Kahraman daje pregled razvoja sporta u posljednjem stoljeću Osmanskoga carstva, navodi knjige koje se bave ovim periodom u izučavanju sportskih manifestacija, daje opširne podatke o osnivačima škola za određene vrste sportova: nogomet, hrvanje, gimnastika, atletika, biciklizam, ragbi, tenis. Također govori o sportovima na vodi (kajak, plivanje, jedrenje) i o učešću osmanlijskih sportaša na modernim olimpijadama (1908. - London, 1912. - Štokholm, 1924. - Pariz). Za historičare na samom kraju knjige daje popis izvora (str. 715-731) korištenih za pisanje ove knjige, novinskih članaka, starih časopisa, starih novina i onih novijega datuma.

Osmanska država shvatala je sport kao ratnu vještinu. Otvarane su posebne škole za učenje svih vrsta sportova. Svaki je sport imao svoje mjesto u tradiciji Osmanlija. Opisujući studiozno ovu pojavu u osmanlijskom društvu i Atif Kahraman je svojim ozbiljnim pristupom i odabirom teme stekao posebno mjesto među istraživačima turske povijesti i kulture. Obilje dokumentacije koja govori o ovoj problematici čeka nove istraživače.

Adnan Kadrić

Ali Aktan, OSMANLI PALEOGRAFYASI VE SİYASÎ YAZIŞMALARI, Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı, İstanbul 1995., 225 pp.+ 42 dokumenta.

Proučavanje historije Osmanskog carstva nezamislivo je bez korištenja bogate arhivske građe na osmanskom jeziku. U arhivima širom prostora koji je bio pod osmanskom vlašću, a naročito u Republici Turskoj, čuvaju se mnogobrojni fermanni, berati, popisni defteri, kadijski sidžili, bujruldiije i ostali dokumenti od neprocje-

njive vrijednosti za donošenje objektivnih naučnih stavova. Da bi se mogla koristiti ova bogata historijska građa neophodno je poznavati različite vrste arapskog pisma kojima su ovi dokumenti pisani. Osim toga, potrebno je znati vrste dokumenata osmanske diplomatike. Knjiga koju ovdje predstavljamo daje na sistematičan, udžbenički način neophodne informacije o osmanskoj paleografiji i političkoj korespondenciji.

U uvodnom dijelu je obrađeno porijeklo arapskog pisma, kao i preuzimanje arapskog pisma od strane Turaka. Turci su arapsko pismo preuzeli primanjem islama, ali ugarsko pismo, koje je ranije korišteno, nije odmah napušteno. U XIII-XIV stoljeću se još uvijek u nekim dokumentima susreće ugarsko pismo.

U prvom poglavlju knjige pod naslovom *Osmanlı Paleografyası* obrađene su vrste arapskog pisma: kufi, nesh, sulus, muhakkak, rejhani, tevki, rika, talik, sijakat, kao i rika i divani koja su karakteristična za Turke. Osim toga u ovom dijelu knjige govori se o papiru korištenom za izradu zvaničnih dokumenata, te priboru za pisanje: peru i tinti.

U drugom poglavlju *Osmanlı Siyasi Yazışmaları* dati su podaci o nastanku nauke o osmanskoj diplomaciji i nekim značajnijim dosadašnjim djelima iz ove oblasti, kao što su: Ludwig Fekete, *Einführung in die Osmanische-Türkische Diplomatie der türkischen Botmassigkeit in Ungarn*, Budapest 1926., F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Wien 1921., Ananiasz Zajackowski, Jan Reychman, *Zarys dyplomatyki Osmansko-Tureckiej*, Varszava 1955., prevedena i na engleski pod naslovom *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, The Hague-Paris, 1968., M. Gu-boğlu, *Paleografija şı Diplomatiya Turco-Osmana Studiu şı Album*, Romaine 1958., Abdurrahman Şeref, *Evrâk-ı Atika ve Vesik-i Târihiyyemiz*, TOEM, İstanbul 1329.

Autor potom prelazi na opise pojedinih vrsta dokumenata. Najprije govori o vrstama sultanskih dokumenata sa sultanovim znakom - tugrom. Ovi dokumenti dijele se na: *name-i hümayunlar* (pisma koja je sultan upućivao muslimanskim i hrišćanskim zamljama), *fermani* (sultanske naredbe koje se često sreću i pod nazivima hukum, misal, tevki ili nišan) i *berati* (dokumenat kojim se dodjeljuje neki položaj, određuje neki prihod, uspostavlja oslobođenje od poreza - muafijet i sl.). I za berat se često upotrebljavaju isti nazivi kao i za ferman.

Nadalje, autor prelazi na obrazlaganje elemenata sultanskih dokumenata. Oni se sastoje iz sljedećih elemenata: a) uvodni protokolarni dio - *dibadže*, b) glavni dio dokumenta u kojem se objašnjava naredba, i c) zaključni protokolarni dio - *hatime*.

U dijelu koji govori o tugri autor navodi da se ovaj znak susreće još kod Velikih Seldžuka, Anadolskih Seldžuka i Mameluka i anadolskih kneževa.

U dokumentima osmanskih sultana tugra sadrži ime sultana, ime njegovog oca i atribut *han muzaffer daima* (car, uvijek pobjednik). Npr. Bâjezid bin Mehmed Han muzaffer dâimâ. Kod pojedinih tugri susreće se i titula šah. Službenik koji je izrađivao tugru zvao se nišandžija. U dokumentima se za tugru još upotrebljavaju i izrazi tevki, nišan, tevki-i refi-i humajun, alamet-i šerife.

U nekim dokumentima poslije tугre dolazi uvodna formula koja obično počinje sa "ben ki" (*ja koji*) ili u množini "biz ki" (*mi koji*), nakon čega se nabrajaju prostori kojima sultan vlada. Ova formula nije primjenjivana u lokalnoj korespondenciji nego samo u ahdnamama, fet-hnamama, i džulusnamama - sultanskim dokumentima upućivanim stranim državnici-ma.

U dijelu u kojem autor govori o formulama za oslovljavanje pojedinačno navodi izraze koji se odnose na pojedine dr-

žavne službenike. Npr. za velikog vezira *düstü-i ekrem, müşîr-i ešham, nizâmü 'l-âlem...*, za sultana *ifihârü 'l-ümerâi ve 'l-ekâbir, muhtârü 'l-küberâi ve 'l-efâhir ...*, za beglerbega *emîrü 'l-ümerâi 'l-kirâm, kebîrü 'l-küberâi 'l-fihâm, zü 'l-kadri ve 'l-ihtirâm...*, za sandžakbega *kıdvetü 'l-ümerâi 'l-kirâm, umdetü 'l-küberâi 'l-fihâm, zü 'l-kadri ve 'l-ihtirâm, sâhibü 'l-izzi ve 'l-ihtişâm...*, za kadiju koji ima prihod od 500 akči *akdâ kudâti 'l-müslimîn, evlâ vülâti 'l-muvahhidîn, mâdinü 'l-fazli ve 'l-yakîn...*, za kadiju koji ima prihod od 150 akči *kıdvetü 'l-kudâti 'l-islâm, umdetü vülâti 'l-enâm...* itd.

U sljedećem dijelu knjige govori se o formulama dove (str. 112) koja se upotrebljava u dokumentima odmah poslije oslovljavanja. Forme dove su različite u zavisnosti od toga kome je dokument upućen: za muslimane npr. za velikog vezira *edâme 'llâhu teâlâ iclâlehu*, za sandžakbega *dâme izzühü*, za kršćanske vladare *hutimet avâkibühu bi 'l-hayr* ili *heda 'llâhu teâlâ, erşedehü 'llahu teâlâ*.

Osnovni dio teksta dokumenta obično počinje nekom od sljedećih riječi *şimdiki halde* ili *el-hâletü hâzihî, hâliyâ, hâlâ, bundan evvel, mukaddemâ, sâbikâ*. Poslije obrazloženja obično dolazi naredba koja ovisi od vrste dokumenta, npr. u fermanima počinje sa *imdi buyurdum ki, hükm-i şerifim vardukda* ili *buyurdum ki, vusûl buldukda* i sl., u beratima *bu berât-ı hümayünü virdüm ve buyurdum ki*, u ahdnamama *işbu ahd-nâme-i şerifi virdüm ve buyurdum ki*.

Poslije naredbe dolazi dio u kojem se potvrđuje obaveznost njenog izvršenja koja se izražava jednom od formula *te'kit, te'yit, lânet* ili *yemin*.

Na kraju dokumenta, koji se naziva htime, dolazi datum. Korištena je mjesečeva hidžretska godina, a imena mjeseci dolaze najčešće sa uobičajenim atributima koje autor daje (str. 133-4.). Skraćeni- ce za mjesec su 1. Muharrem م, 2. Sa-

fer ص, 3. Rebiu'l-evvel ر, 4. Rebiu'l-ahir ر, 5. Džumade'l-evvel ج, 6. Džumade'l-ahir ج, 7. Redžeb ب, 8. Šaban ش, 9. Ramazan ن, 10. Ševval ل, 11. Zi'l-kâde ذ, 12. Zi'l-hidždže ذ. Autor navodi i neke druge skraćeni- ce za izraze koji se spominju u datumima. Pored datuma, na kraju dokumenta dolazi i mjesto izdavanja, obično poslije izraza *be-mekâm*.

U trećem poglavlju *Vezirler ve Diğەر Devlet Erkânına Ait Belgeler* govori se o dokumentima koje su izdavali veziri i drugi državni službenici.

U četvrtom poglavlju objašnjeni su arzuhali, defteri i šerijatski sidžili.

Na kraju knjige, poslije zaključka, data je vrlo korisna bibliografija i 38 pročitanih dokumenata sa kopijama.

Ova knjiga predstavlja vrlo koristan udžbenik i priručnik kako za studente tako i za sve one koji se u svom radu susreću sa osmanskim dokumentima.

Amina Kupusović

S. Ya. Bayçarov, AVRUPA'NIN ESKİ TÜRK RUNİK ABİDELERİ, (Çeviren: Muvaffak Duranlı), Ankara, T.C. Kültür Bakanlıği Milli Kütüphane Basimevi, 1996, 327 str.

Podatke o ranoj turskoj povijesti većina historičara crpi iz usmene tradicije starih Turaka što se stoljećima prenosi s generacije na generaciju, iz starijih kineskih dokumenata i "Orhonskih natpisa" (*Orhon Yazıtları*) koji potječu tek iz VIII stoljeća. Ovi nadgrobni natpisi prvi spominju riječ Türk i predstavljaju prve turske pisane dokumente čijim se izučavanjem mogu dobiti interesantni podaci o životu ovoga naroda koji je često mijenjao mjesto boravka i, kao i svaki nomadski narod, nije mnogo pridavao pažnje pisanim tra-

govima vlastite civilizacije. Dakako, to je posljedica samog načina života.

Orhonsko pismo prvo je poznato tursko pismo. Pošto su Turci uglavnom mijenjali mjesta boravka, imali su dosta različitih centara kulture u historiji. Živjeli su u različitim krajevima, u dodiru sa različitim narodima i plemenima tako da su često preuzimali i njihova pisma (Ujgura, Sogdijaca, Brahmana, Arapa, Sirjanaca, Jermena, Grka, Latina i Slavena). No, četiri se pisma smatraju nacionalnim: pismo Gjok-Turaka, ujugursko pismo, arebica i latinica. Pismo Gjok-Turaka podsjeća na germanske rune i otuda naziv tursko runsko pismo koji je novijega datuma. Poslije runskoga pisma najviše se koristilo ujugursko pismo ali nakon primanja islama jedno se vrijeme, na samome početku ovoga perioda, naporedo uz ujugursko pismo počela koristiti i arebica koju je tek 1928. godine istisnula latinica.

Riječ *rune* semantički označuje pismo "tajnovitosti"; rijetki su oni koji su znali služiti se ovim pismom a pretpostavlja se da se ovo pismo počelo upotrebljavati od prvoga stoljeća prije nove ere premda njihovo porijeklo još nije razjašnjeno - naizgled je to konvencionalni zbir simboličkih znakova od kojih neki potječu još iz bronzanog doba. Gotovo svi evropski narodi koristili su neku vrstu runskog pisma koje je stoga i danas jako bitno za proučavanje nacionalne historije u brojnim zemljama u Evropi a u skandinavskim zemljama ovo se pismo koristilo za dekoraciju predmeta domaće radinosti čak do početka ovoga stoljeća. U Bosni su također, u Brezi, na ruševinama koje potječu iz VI stoljeća pronađeni natpisi koji su pisani runskim pismom i oni predstavljaju dokument pismenosti starosjedilaca Bosne prije velikih doseljavanja Slavena u ove krajeve.

Orhonsko pismo oblikom svojim podsjeća na germanske rune i, što je jako interesantno, bilo je blisko fonetskome sus-

tavu turskoga jezika, za razliku od nekih kasnijih pisama kojim su se Turci također služili (ujgursko pismo i arebica). Germanske rune iz kasnijeg perioda podsjećaju nekim svojim znacima-simbolima na pojedine znake-slova iz latinskoga alfabeta a i najstariji pisani dokumenti koji su bitni za nacionalnu historiju Turaka napisani su takođe jednom vrstom runskoga pisma tako da neki lingvisti opravdavaju uvođenje latiničnog pisma u turski jezik povjesnim postojanjem runskih natpisa na orhonsko-jenisejskim spomenicima.

Ministarstvo za kulturu Republike Turske štampalo je prijevod Bayçarove studije o staroturkim runskim natpisima na spomenicima u oblastima Sjevernoga Kavkaza i oko rijeka Volge, Dona i Dunava pod nazivom "*Avrupa' nun Eski Türk Runik Abideleri*" (*Evropski spomenici sa staroturkim runama*). Knjigu je na turski preveo Muvaffak Duranlı. Ovi se spomenici smatraju zajedničkim kulturnim naslijeđem naroda koji su nekad i koji sada žive na spomenutim prostorima.

U prvome dijelu knjige (str. 3-37) govori se o rezultatima istraživanja zapadno-turskih runa, o otkrivanju novih natpisa u području Sjevernog Kavkaza i dodatnom materijalu koji jasno ukazuje na ortografske principe bilježenja staroturkih vokala uz fotografije spomenika, crteže i ilustracije koje su predmet naučne analize. U ovome pismu od 38 znakova (konsonanata i vokala) postoje znaci koji približno označuju vokale turskog govornog jezika (a, e, i, ı, o, u, ö, ü), s tim da jedan znak može označavati i po dva vokala (npr. "a" i "e"). Interesantan je ovo materijal za arheologe, etnografe, historičare književnosti i lingviste koji se bave ili koji se žele baviti ovom problematikom. Izgleda da je najinteresantnije od svega samo dovođenje u vezu runskih natpisa na orhonsko-jenisejskim nadgrobnim spomenicima i runskih natpisa na spomenicima koji su otkriveni u Sjevernome Kav-

kazu i u krajevima oko rijeka Volge, Dona i Dunava, pošto ono na indirektan način pokreće mnoštvo pitanja u historiji uopće.

Ovo je detaljna studija iz ove oblasti sa preciznim navođenjem datuma kad su natpisi otkriveni, ko ih je otkrio i ko ih je dešifrirao, sa objašnjenim metodama njihova dešifriranja a u drugome poglavlju knjige (str. 37-99), gdje se konkretno vrši analiza i dešifriranje različitih vrsta runskih natpisa, govori se i o nekim promjenama kako pisanih znakova i glasova tako i samih riječi u staroturskom jeziku ovih natpisa. Iznenađujuće velik broj dešifriranih natpisa, koji su u knjizi vjerno preslikani, sa stručnim objašnjenjima, predstavljaju plod sistematskog istraživanja autora, koje je trajalo preko dvadeset godina a u suradnji sa poznatim znanstvenicima koji se bave sličnim istraživačkim poduhvatima.

U drugom se dijelu ove knjige mogu naći i grafičke varijacije istih riječi u različitim tekstovima, sa 72 ilustracije, dok se u trećem dijelu (str. 99-282) daje paleografski opis spomenika sa runskim natpisima, transkripcija i prijevod natpisa uz 132 ilustracije-primjera tako da ova knjiga predstavlja i svojevrsni priručnik za iščitavanje i dešifriranje turskih runa premda je u osnovi ova studija deskriptivnoga karaktera.

U četvrtome poglavlju (str. 285-307) razmatra se jezik runa na ovim spomenicima u Kavkazu i oko rijeka Volge, Dona i Dunava, karakteristike ovoga fonetskoga pisma, dijalekti na kojima su ispisani ovi natpisi, morfološke osobenosti i specifična leksika koja se koristi u samome jeziku Turaka sa opisom runa kojim su se koristili stari Bulgari. Izvori i literatura (str. 311-326) govore o izuzetnom trudu koji je uložen u proučavanje ovih natpisa.

Na kraju se knjige ukratko objašnjava značaj ovih spomenika koji, posredno ili neposredno, govore o još nedovoljno is-

traženoj kulturi i civilizaciji naroda koji je živio u blizini ove tri velike evropske rijeke.

Adnan Kadrić

Judith Miller, GOD HAS NINETY-NINE NAMES: reporting from a militant Middle East, Simon & Schuster, New York 1996, 574 str.

U političkim analizama bliskoistočne krize različito se odgovara na pitanje o tome postoji li opasnost od islamskog fundamentalizma. Odgovori se kreću u rasponu od nijekanja ili minimaliziranja uloge islamskih fundamentalista u bliskoistočnoj, pa time i u svjetskoj politici, do uvjerenja da militantni islamski fundamentalizam postoji i da predstavlja opasnost za sekularne režime u arapskom svijetu.

Judith Miller, autorica knjige "Bog ima devedeset devet imena, zastupa potonje stajalište. Novinarka, dugogodišnja izvjestiteljica "The New York Timesa" s Bliskog istoka - od Jeruzalema do Teherana, od Amana do Kartuma - u toj svojoj knjizi, izašloj 1996. godine, iznosi niz podataka o političkom životu bliskoistočnih zemalja u kojima je provela istraživanje, s osobitim naglaskom na problemima utjecaja radikalnih islamističkih pokreta u njima. Autorica izbjegava naziv "fundamentalizam" i iz njega izvedene termine, smatrajući da militantni pokreti obuhvaćaju mnogo više od privrženosti religijskoj ortodoksiji (str. 17). Stoga rabi termine *militant*, *militants* i *militancy* koji prije svega upućuju na nasilje kao sredstvo kojim se ti pokreti služe za postizanje političkoga cilja.

Među brojnim uzrocima nagloga uspona populističkih pokreta koji pozivaju na povratak islamskom identitetu i usvajanje šerijata kao temelja građanskoga za-

kona, autorica ističe kolaps arapskog nacionalizma poslije poraza u šestodnevnom ratu 1967. godine, kraj sna o socijalističkoj preobrazbi društva, demografsku eksploziju i prenaseljenost, te s time povezano osiromašenje društva. Nagla modernizacija korjenito je promijenila društvene uloge i vrijednosti, a cijena toga procesa, čini se, nadmašuje obećanu dobrobit. U nastaloj dezorijentiranosti, islamistički pokreti nude utočište u tradicionalnim vrijednostima. Njihova popularnost ne temelji se samo na ideologiji: akcije pomoći stanovnicima siromašnih krajeva (napose u Egiptu), te činjenica da su prvi pritekli u pomoć stradalnicima u potresu koji je pogodio Egipat 1992. godine priskrbile su im brojne pristalice. Neučinkovitost državne politike, izražena društvena nejednakost, neriješeni problemi stanovanja i dr. samo jačaju njihovu popularnost. Tako militantni islamistički pokreti svoje današnje programe dijelom temelje i na neuspjesima vlada većine bliskoistočnih zemalja da ispune obećanja dana poslije stjecanja neovisnosti.

Knjiga "Bog ima devedeset devet imena" podijeljena je na poglavlja naslovljena imenima država: *Egipat* (str. 19-83), *Saudijska Arabija* (str. 84-127), *Sudan* (str. 128-167), *Alžir* (str. 168-207), *Libija* (str. 208-242), *Libanon* (str. 243-290), *Sirija* (str. 291-330), *Jordan* (str. 331-378), *Izrael* (str. 379-428) i *Iran* (str. 429-464). Slijede *Zaključci* (Conclusions, str. 465-476), *Bilješke* (Notes, str. 477-544), *Zahvale* (Acknowledgments, str. 545-548) te *Kazalo* (Index, str. 549-574). Takvu je podjelu uvjetovala autoričina polazna teza da militantne islamističke pokrete ne treba promatrati kao cjelinu, nego da svaki treba proučavati u kontekstu posebnih političkih prilika društva u kojemu djeluje (str. 14). Svako poglavlje sadrži pregled najvažnijih povijesnih i političkih zbivanja te niz autoričinih razgovora s političarima, članovima vlade zaduženima za suzbijanje terorizma, vo-

đama militantnih skupina, pripadnicima manjina te sekularnim intelektualcima. Iz ovog opsežnog pregleda izostao je uvid u stanje u Iraku; autorici knjige *Saddam Hussein and the Crisis in the Gulf* Judith Miller uskraćena je ulazna viza kao osobi s popisa "vječnih neprijatelja Iraka".

U Egiptu, čiju povijest, politiku, kulturu i običaje najbolje poznaje, J. Miller u devedesetima otkriva atmosferu straha u svim slojevima društva. Zemlja je uzdržavana bombaškim terorističkim napadima, nizom političkih ubojstava i sukobima vojske i islamskih militantnih skupina (al-Gamaat al-islamiyya) koji su u južnom Egiptu poprimili razmjere ratnih okršaja. Osobito znakovitom za opće stanje društva drži autorica šutnju mnogih angažiranih intelektualaca, sada zastrašenih umorstvom Faraga Fode, sveučilišnog profesora i žestokog kritičara islamista, i napadom na egipatskog nobelovca Nagiba Mahfuzua 1994. godine. "Jedini način da u ovakvim vremenima sačuvaš glavu jest da je držiš pognutom", reći će jedan egipatski intelektualac. Oportunistička državna politika, po autoričinu mišljenju, s jedne se strane služi svim mjerama državnoga terora u suzbijanju militantnih skupina, no s druge je strane sklona popuštanjima pred zahtjevima vjerskih autoriteta koji zahtijevaju jaču islamizaciju društva. Bude li se državna vlast natjecala s radikalima, igrajući i sama na kartu islama, može samo izgubiti bitku, mišljenje je Nasra Abu Zejda, egipatskog profesora koji je zbog svojih znanstvenih rasprava osuđen kao otpadnik od vjere (str. 77).

Za poglavljem o Egiptu slijede slično strukturirani pregledi političke situacije u Saudijskoj Arabiji u razdoblju poslije zaljevskog rata, Sudanu - jednoj zemlji u kojoj je na vlasti sunitaska militantna skupina, Alžiru, gdje od 1992. godine traje pravi rat između Islamske fronte spasa (FIS) i vojske, koji je dosad odnio preko četrdeset tisuća života, u Libiji u kojoj je pukovnik Gadafi skršio svaku, pa i radi-

kalnu islamističku oporbu svojoj vlasti. U posebnoj poglavlju autorica propituje mogućnosti da Libanon po svršetku sedamnaestogodišnjeg građanskog rata ponovo stekne prestiž jedne od vodećih arapskih zemalja, uz poseban osvrt na ulogu proiranskog Hezbollaha u političkom životu zemlje. U Siriji je predsjednik Hafez el-Asad pobunu Muslimanske braće ugušio politikom "čvrste ruke"; masakrom u gradiću Hami, kojom prilikom su poginule i stotine nedužnih građana. Jordan je zemlja koju J. Miller smatra primjerom koji bi mogle slijediti i druge bliskoistočne zemlje: u njemu je vlast zasad uspjela riješiti problem nudeći radikalima legalno sudjelovanje u političkom životu. Slijede dvije nearapske države - Iran, zemlja prokazana zbog podrške koju daje različitim militantnim skupinama, te Izrael koji vodi borbu protiv Hamasa, palestinskog ogranka Muslimanske braće i Islamskog džihada u Gazi.

Posebnu pozornost autorica obraća pripadnicima kršćanskih i drugih neislamskih manjina, te ženama i sekularnim intelektualcima kao društvenim skupinama koje bi platile (a u mnogim zemljama i plaćaju) visoku cijenu vjerske radikalizacije društva. Pokazuje se da u nekim zemljama intelektualci koji ne odluče emigrirati mogu izabrati samo između "naoružanih vladinih skupina" i "naoružanih islamističkih skupina", ili, kako to postavlja jedna alžirska intelektualka, između kuge i kolere.

Kao američka novinarka, Judith Miller ukazuje, ne samo u ovoj knjizi, nego i u drugim prigodama, na kratkovidnost američke politike koja je u vrijeme hladnoga rata čak podržavala pojedine islamističke skupine smatrajući ih branom širenju komunizma; podjela na "dobre" radikalne skupine koje treba potpomagati (u Afganistanu) i "loše", poput onih u Iranu i Libanonu, protiv kojih se treba boriti, Americi se vratila kao bumerang: "američki novac pomagao je da se u Pa-

kistanu obuče tisuće militantnih Arapa koji više nisu imali kamo otići i ništa činiti nakon što je džihad protiv Moskve bio završen" (str. 469).

U zaključku autorica ističe da je njezino istraživanje potvrdilo tezu o nepostojanju jedinstvenog militantnog pokreta na Bliskom istoku, te tvrdi da ne nalazi nikakvu islamsku Kominternu (ili Homeinternu), niti zavjeru koju vode Iran i Sudan. Postoji suradnja, razmjena ideja i iskustava, ali se o homogenom pokretu ne može govoriti. Politološka istraživanja pokazala su, kako navodi Miller, da su i same islamističke skupine međusobno vrlo često u odnosu suparništva i neprijateljstva (str. 470-472).

Knjiga "Bog ima devedeset devet imena" informativno je štivo koje daje obilje podataka zainteresiranima za aktualnu političku situaciju na Bliskom istoku uopće, i za militantne islamističke pokrete i njihove metode političke borbe napose. Autorica je situaciju pokušala osvjeteliti s različitih strana i dati uvid u niz često vrlo oprečnih mišljenja o problemu koji je istraživala. Više puta navodi da se čuvala poopćavanja u tako osjetljivom i složenom pitanju. Ona ne daje jednoznačne prosudbe u pitanju sukoba terorista i državnog aparata: optužujući pripadnike alžirske Islamske fronte spasa zbog njihovih metoda borbe, te odnosa prema ženama i manjinama, ne zaboravlja istaknuti da odgovornost za nastalu situaciju u zemlji leži i na alžirskim vlastima koje su grubo prekršile ustav nepriznavanjem rezultata izbora, te tako i same pridonijele radikaliziranju FIS-a. Ipak, treba reći da je u knjizi svakako prisutno jasno autorско stajalište. Premda je istraživanju pristupila bez predrasuda, otvorena prema tradicijama drukčijima od njezine, priznaje da nije mogla pobjeći od činjenice da piše kao žena sa Zapada i kao Amerikanka koja čvrsto vjeruje u dostojanstvo pojedinca, vrijednost ljudskih prava i ravnopravnost ljudi pred zakonom. Uosta-

lom, u svakom istraživanju, pa i u onom novinarskom, teško je isključiti vrijednosne stavove istraživača. Stoga vjerojatno nije potrebno posebno isticati da se knjiga Judith Miller čitatelju nudi kao jedno od videnja problema militantnoga islamskog radikalizma na Bliskom istoku.

Tatjana Paić-Vukić